

DE LICHTE VOORDE

PERIODIEK VAN DE
VERENIGING VOOR OUDHEIDKUNDE TE LICHTENVOORDE

No. 50
Juli 2004
ISSN:0927-6688

De Lichte voorde is een halfjaarlijkse uitgave van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde. De vereniging stelt zich ten doel het onderzoek naar de geschiedenis van onze gemeente in de breedste zin van het woord te stimuleren en te bevorderen.

De redactie van de Lichte voorde bestaat uit:
N.J.M. Adema Mzn. en B.H.W. van Lochem

Afbeelding voorkant:
Lievelede, Christus Koningkerk met pastorie. Rechts de molen van Beusink.
De opname dateert van 1959.

Inhoud

Voorwoord van de redactie	2
<i>Aart Noordzij</i> Materiële cultuur in Lichtenvoorde 1750-1850	3
<i>Henk te Brake</i> Boern van gistern, alles geet veurbi-j	26
<i>Henk Nijenhuis</i> Het 75-jarig bestaan van het School- en Volksfeest Lievelede	27
Foto-expositie en dia-avond in Lievelede	31
<i>Bennad van Elskat</i> Een pötjen biljattn	33
<i>Benno van Lochem</i> Uit de oude doos	34
Snippers uit de Geldersche Bode	36
Nieuwe Aanwinsten	37
<i>Gerhard Eppingbroek</i> Ons zoekplaatje	39

Voorwoord van de redactie

Na vier jaar intensief onderzoek, schrijven en het uitzoeken van foto's komt in augustus het boek over 75 jaar bloemencorso Lichtenvoorde uit. Het eindresultaat mag er zijn. Het bevat de geschiedenis van het bloemencorso vanaf het prille begin. In het boek staan alle uitslagen van het bloemencorso (op één na) en meer dan 200 foto's. Verschillende wagenbouwers en oud-wagenbouwers verleenden hun medewerking door het vertellen van verhalen en anekdotes. Doordat alle energie in dit boek gestoken moest worden, is deze aflevering nummer 50 van 'de Lichte voorde' die eigenlijk een jubileumnummer had moeten zijn in de verdrukking gekomen. Desondanks - denken wij - is de inhoud van deze periodiek zeker de moeite waard.

Het hoofdartikel is van Aart Noordzij. Hij belicht de materiële cultuur van Lichtenvoorde tussen 1750 en 1850. De redactie is zeer content met deze bijdrage, aangezien we maar weinig weten van Lichtenvoorde uit de beschreven periode.

Henk te Brake blikt terug op de zeer succesvolle lezing 'Boern van gistern, alles geet veurbi-j'. In december van het afgelopen jaar vertoonden de heren Rouwhorst en Graaskamp in een bomvolle zaal van De Koppelpaarden dit vermaarde klankbeeld aan de leden en andere belangstellenden.

Evenals het bloemencorso van Lichtenvoorde bestaat ook het Volks- en Schoolfeest in Lievelede 75 jaar. Het jaarlijks terugkerend wolcorso is het paradepaardje waarmee de kermis in Lievelede begint. Van Henk Nijenhuis kregen we toestemming om zijn artikel te plaatsen dat ons heel wat vertelt over het volksfeest in Lievelede.

Vervolgens hebben we een verslag van de foto- en diadag in Lievelede die door Henny Bennink en Gerhard Eppingbroek werd verzorgd. Ook hier was de belangstelling groot. Er is nog een verhaal in het dialect van Bennad van Elskat en natuurlijk vinden we achterin weer de vaste rubrieken 'Snippers uit de Geldersche Bode' en 'Uit de oude doos', waar we alvast de sfeer kunnen proeven van het 75-jarige bloemencorso.

Ook nu sluiten we met 'Ons Zoekplaatje', waarin we op zoek zijn naar de namen van de personen op de foto. Neem gerust contact met ons op wanneer u een van de personen herkent. Natuurlijk stellen wij het op prijs als u zelf in de pen klimt om bijvoorbeeld uw jeugdherinneringen op schrift te zetten. Deze verhalen zijn meer dan welkom.

Namens de redactie,
Benno van Lochem.

MATERIËLE CULTUUR IN LICHTENVOORDE, 1750-1850

De afbakening van het privé domein tijdens de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw*

Met toestemming van de schrijver en alle andere betrokkenen bij de uitgave publiceren we in deze periodiek onderstaand artikel van de heer Aart Noordzij, eerder gepubliceerd in *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 2001. We zijn de heer Noordzij uiteraard zeer dankbaar voor zijn toestemming om het artikel over te nemen.

1. Inleiding

In 1769 overleed Jan te Goldewijk, een boer uit het Achterhoekse plaatsje Lichtenvoorde. Hij was weduwnaar van Janna Schutten. De drie kinderen van respectievelijk negen, zes en drie jaar oud bleven als wees achter. Om het erfdeel van de minderjarigen veilig te stellen, lieten de voogden door de plaatselijke rechtbank een inventaris opstellen van hetgeen Jan te Goldewijk en Janna Schutten in gemeenschap hadden bezeten.¹ Deze boedelinventaris geeft een beeld van het huishouden van de achttiende-eeuwse familie Te Goldewijk.

Hun boerenbedrijf was voor Lichtenvoordse begrippen groot. Men bezat drie paarden, symbolen van rijkdom en aanzien, terwijl de meeste boeren in de omgeving maar één of zelfs helemaal geen paard hadden. Het overige vee bestond uit zes koeien, twee varkens en vijf kippen. Aan landbouwgereedschap bezat de familie Te Goldewijk twee wagens, twee karren, een ploeg, twee eggen en nog allerlei klein gereedschap, zoals vlegels, wannen en zeven. Onder het kopje ‘onroerende goederen’ noteerde de opsteller van de inventaris vijf boerderijen, een groot aantal percelen bouw- en grasland en stukken van het Lichtenvoordse veen. Het bouwland was goeddeels bezaaid met rogge, maar daarnaast was er ook plaats voor boekweit, haver, witte weit (witte tarwe), paardebonen, aardappels en vlas. Het vlas werd op de boerderij zelf gesponnen, getuige de aanwezigheid van zes spinnewielen binnenshuis.

Vergeleken met het bedrijfsgoederenbezit, stak het huisraad schraal af. De woning was gemeubileerd met tien stoelen, twee tafels, een etenskast en twee kleerkisten. Prenten, schilderijen, spiegels of andere wandversiering ontbraken. Het servies stelde weinig voor: zestien schotels, zeven borden en negen koppen van eenvoudig aardewerk, een koperen theeketel, een tinnen trekpots en negen lepels. Aan bijzonder meubilair, porseleinen servies en andere zaken ter verfraaiing van het binnenshuis had de familie Te Goldewijk kennelijk weinig behoefte. Niet door een rijk versierd binnenshuis, maar door het bezit van bedrijfsgoederen onderscheidde ze zich van de minder welgestelde boeren.

Hoe verhiel de materiële cultuur van dit huishouden zich tot de materiële cultuur van andere huishoudens in Lichtenvoorde? Aan de hand van een selectie van ruim 180 Lichtenvoordse boedelinventarissen uit de periode tussen 1750 en 1850, zal ik nagaan hoe de materiële cultuur in Lichtenvoorde er uitzag en hoe zij veranderde, waarbij ik steeds onderscheid zal maken tussen de dorpskom en het omringende platteland.² Uiteindelijk zal blijken, dat het huishouden van de familie Te Goldewijk typerend was voor de huishoudens van welgestelde Lichtenvoordse boeren in de tweede helft van de achttiende eeuw. Tijdens de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw deden zich belangrijke veranderingen voor. De grenzen tussen privé- en publiek domein, die aanvankelijk op het platteland enigszins diffuus waren, werden steeds scherper getrokken. Er was in deze periode een proces gaande van individualisering.

* Dit artikel verscheen eerder in *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 92 (2001). Het is gedeeltelijk een bewerking van mijn doctoraalscriptie, getiteld: *Wonen tussen woeste grond. Lichtenvoorde, 1750-1850* (Vrije Universiteit Amsterdam, 2000).

1 Rijksarchief Gelderland (verder afgekort als RAG), Oud Rechterlijk Archief van de heerlijkheid Lichtenvoorde (verder afgekort als ORAL), inv.nr. 122.

2 De boedelinventarissen bevinden zich in de volgende archieven: RAG, ORAL, inv.nr. 120-126; RAG, Notarieel Archief (verder afgekort als NA), inv.nr. 796-797, 989-990, 992-999 en 5390-5392. Voor het onderzoek heb ik gebruik gemaakt van het databestand met boedelbeschrijvingen (boedelbank) dat zich bevindt op het Meertens Instituut te Amsterdam.

Onder het begrip ‘materiële cultuur’ versta ik in dit artikel niet de materiële voortbrengselen van de mens als zodanig. Voor een juist begrip van de materiële cultuur is het noodzakelijk om een onderscheid aan te brengen tussen materiële cultuur en materiële werkelijkheid. Met ‘materiële werkelijkheid’ bedoel ik niet meer dan de zichtbare en tastbare wereld die de mensen omringt. Materiële cultuur heeft betrekking op de betekenissen die mensen verlenen aan deze materiële werkelijkheid. Anders geformuleerd: materiële cultuur is de betekenisvolle manier waarop mensen omgaan met de materiële werkelijkheid die hen omringt.³ De betekenissen die de Lichtenvoorders gaven aan de materiële werkelijkheid, kunnen worden achterhaald door haar te plaatsen binnen de lokale politieke, economische en sociale context. De vraag die ons dus bezighoudt, is hoe de materiële cultuur in het raam van Lichtenvoorde verweven was met de politieke, economische en sociale cultuur. Overigens moet de materiële werkelijkheid breed worden opgevat: het gaat hier niet alleen om huisraad, maar ook om landbouwwerktuigen, vee, land en natuur. Alvorens de materiële cultuur te behandelen, zal ik ter oriëntatie een korte schets geven van het achttiende- en negentiende-eeuwse Lichtenvoorde. Daarna zal achtereenvolgens het bezit van woeste grond, cultuurland, bedrijfsgoederen en huisraad aan de orde komen.

2. De heerlijkheid Lichtenvoorde. Bestuur, godsdienst en economie

Lichtenvoorde was een heerlijkheid die in de achttiende eeuw werd bestuurd door een richter (plaatsvervanger van de absente heer), twee keurnoten (schepenen) en een landschrijver (secretaris). Dit viertal vormde tevens de plaatselijke rechtbank. Sinds 1777 was Lichtenvoorde eigendom van stadhouder Willem V. Tijdens de Bataafse omwenteling vluchtte hij naar Duitsland en werd Lichtenvoorde bezit van de staat. Na de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813 bleef het formeel een heerlijkheid met de Nederlandse overheid als heer, maar in de praktijk functioneerde het als een doorsnee Gelderse plattelandsgemeente, bestuurd door een schout/burgemeester, twee assessoren (wethouders) en een gemeenteraad.⁴

Het gebied dat de heerlijkheid omvatte, was opgedeeld in de ‘stad’ Lichtenvoorde en de drie marken of buurtschappen Zieuwent, Lieveelde en Vragender. Met de stad werd de dorpskom bedoeld, bestaande uit het kasteel van de heer, de gereformeerde kerk, het kerkhof, een gracht en een aantal straten. Rondom de dorpskom lag een vrij uitgestrekt gebied dat ook tot de stad werd gerekend: de kring van Lichtenvoorde. De marken Zieuwent, Lieveelde en Vragender besloegen het platteland van de heerlijkheid. Binnen Zieuwent lag nog een kleine havezate, Harreveld genaamd. Van de drieduizend inwoners die Lichtenvoorde aan het begin van de negentiende eeuw telde, woonde slechts een kwart in de stad; veertig procent woonde in Zieuwent en de overige vijfendertig procent woonde in Lieveelde en Vragender.⁵

Samen met het aangrenzende stadje Groenlo wordt Lichtenvoorde wel aangeduid als ‘de katholieke enclave’. Terwijl de meerderheid van de Achterhoekse bevolking zich vanaf het eind van de zestiende eeuw aansloot bij de reformatie, bleven Groenlo en Lichtenvoorde overwegend rooms-katholiek.⁶ Het percentage katholieken in de stad Lichtenvoorde lag in de negentiende eeuw op vijftien procent. In Vragender was rond de tachtig procent van de bevolking katholiek en in Zieuwent en Lieveelde nagenoeg honderd procent.⁷

De landbouw was het voornaamste middel van bestaan. In 1807 was ongeveer driekwart van de bevolking werkzaam in de landbouw, als zelfstandige boer, of als dagloner. Vijftien procent bedreef een ambacht en ongeveer tien procent was werkzaam in de nering. Een beperkt aantal niet-agrarische beroepsgroepen was sterk vertegenwoordigd, namelijk: schoenmakers, wevers, herbergiers en winkeliers. Schoenmaken en weven waren bij uitstek werkzaamheden die op de boerderij werden

3 Vgl. H. Dibbits, *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800* (Nijmegen 2001) 12.

4 Algemeen Rijksarchief (verder afgekort als ARA), Archief van de Nassause Domeinraad (verder afgekort als ANDR) inv.nr. 2082; P.G. Aalbers, *Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Nederland 1795-1850* (Zutphen 1979) 106.

5 RAG, Bataafs-Frans Archief (verder afgekort als BAFRA), inv.nr. 7447.

6 Th.A.M. Thielen, *Bijdragen tot de geschiedenis van de katholieke enclave Groenlo-Lichtenvoorde* (Zutphen 1966).

7 RAG, BAFRA, inv.nr. 7447.

verricht. Men produceerde schoenen en textiel voor eigen gebruik en voor de verkoop. In de loop van de negentiende eeuw nam het aantal personen, werkzaam in de nijverheid, sterk toe. Woonden in 1811 nog slechts 2,5 ambachtsmeesters per honderd inwoners in Lichtenvoorde, in 1866 waren dat er 6,1. Met name het aantal personen dat het schoenmaken, weven, klompenmaken of kleermaken tot hoofdberoep had, was gegroeid. In de nering veranderde daarentegen weinig. Toen J.W. Staats Evers aan het einde van de negentiende eeuw Lichtenvoorde bezocht, moest hij constateren dat de landbouw en de nijverheid verreweg de voornaamste bronnen van bestaan waren. Het plaatsje telde volgens hem onder andere zeventig schoenmakerijen, vierentwintig klompenmakerijen, tien borstelmakerijen en zes leerlooierijen. De ambachtelijke sector had zich een vooraanstaande plaats verworven binnen de plaatselijke economie.⁸

3 Geografie

De huizen en cultuurgronden in Lichtenvoorde werden omringd door een verlaten wildernis. Zoals de hele oostelijke Achterhoek lag de heerlijkheid geïsoleerd van het westen des lands. In de zeventiende eeuw besloegen de woeste gronden meer dan tachtig procent van het Lichtenvoordse oppervlak. In de negentiende eeuw was nog altijd meer dan de helft van het oppervlak niet in cultuur gebracht: achteenvijftig procent van het Lichtenvoordse areaal bestond uit heide en moeras, negentien procent uit bouwland, zestien procent uit groenland en zeven procent uit hofland, bebouwing en 'onbelastbare grond'.⁹

Binnen Lichtenvoorde bestonden aanmerkelijke geografische verschillen tussen de stad en de verschillende buurtschappen. Zieuwent lag laag en had regelmatig te maken met wateroverlast. In dit troosteloze oord lagen op geringe afstand van elkaar heuvels, niet meer dan flauwe welvingen in het landschap, waar de bevolking zich vanouds gevestigd had. Oorspronkelijk stond op iedere hoogte slechts één boerderij met daaromheen een kampje: een stuk bouwland dat bij het huis hoorde. De moerassige gronden rondom de kampen waren voor het merendeel alleen geschikt als wei- of hooiland. Blijkens het verpondingskohier uit 1648 werd ruim zestig procent van het cultuurareaal in Zieuwent gebruikt als groenland en slechts zesendertig procent als bouwland. Op sommige hoogten ontstonden in de loop der tijd groepjes boerderijen, droebels genoemd. Droebelvorming was een gevolg van erfdeling. Vaak nam de eerstgeborene zoon de boerderij van zijn ouders over. Jongere broers die wilden boeren en trouwen, kregen een gedeelte van de kamp en bouwden een huis in de onmiddellijke nabijheid. De nieuwe boerderij kreeg dezelfde naam als de ouderlijke hoeve, maar met de toevoeging 'klein' of 'nieuw'. In Zieuwent stonden bijvoorbeeld de erven Groot Holkenborg, Klein Holkenborg, Oldhuis en Nijhuis. De kleine concentraties van boerderijen stonden overigens behoorlijk geïsoleerd van elkaar. Met name in het winterseizoen wanneer de wegen in de buurtschap vrijwel onbegaanbaar waren, lagen de droebels afgesneden van elkaar en de rest van de wereld als eilanden in een wilde woestijn.

Zieuwent lag ingesloten tussen hoger gelegen essen, namelijk de Harrevelder, de Lievelder en de Vragender es. Een es was een hooggelegen, aaneengesloten complex van bouwgronden waaromheen de hoeven waren gegroepeerd. Vanuit de essen waren in de loop der eeuwen lager gelegen gronden op de wildernis veroverd en omgezet in bouwland. De nieuw ontgonnen stukken buiten de essen kregen de vorm van kampen, gelijk in Zieuwent. Ook in Lievelede en Vragender vond op deze kampen droebelvorming plaats, getuige boerderijnamen als: Groot Ikkink en Klein Ikkink. De laagste gronden werden gebruikt als wei- een hooiland. Omdat Lievelede en Vragender hoger lagen dan Zieuwent, was de bodem hier echter minder geschikt om als groenland te dienen. Van het cultuurareaal was in de zeventiende eeuw slechts veertig procent grasland; zestig procent van het cultuurland in Vragender en Lievelede diende als bouwland.

⁸ Ibidem; RAG, BAFRA, inv.nr. 2666; J. Boekelder en R. Boekelder, *De historie van Zieuwent* (Zieuwent 1987) 320; J.W. Staats Evers, *Gelderland's voormalige steden* (Arnhem 1891) 221.

⁹ RAG, Staten van het Kwartier van Zutphen en hun Gedeputeerden (verder afgekort als SKZG), inv.nr. 306; L.A.J.W. Sloet, *Bijdragen tot de kennis van Gelderland* (Arnhem 1852-1855) 59.

Lievelde rond 1895. Een koeherder. Boer Yzereef in de omgeving van 't Braker.

De stad Lichtenvoorde was ontstaan rond een doorwaadbare plaats in de Baakse beek. Dankzij de centrale ligging van dit gebied tussen Zieuwent, Lievelde en Vragender, en dankzij de bouw van een kasteel en een kerk op de westelijke oever, groeide dit gebied uit tot de kern van het latere kerspel Lichtenvoorde. Boeren, ambachtslieden en neringdoenden uit de dorpskom bezaten of pachtten bouw- en weilanden in de kring van Lichtenvoorde. Van het areaal cultuurgrond in de stad was vijftien procent in gebruik als groenland en vijfendertig procent als bouwland.¹⁰

4. Woeste gronden. Van gemeenschappelijk bezit naar privé-eigendom

Niet alleen Lichtenvoorde, maar heel Oost-Nederland werd in de achttiende en negentiende eeuw getekend door woeste gronden. Verlichte denkers die Nederland wilden laten opstoten in de vaart der volkeren, ergerden zich hieraan. De 'onnutte' gronden zagen zij het liefst zo spoedig mogelijk in cultuur gebracht. Voor de plaatselijke bevolking in Oost-Nederland waren de heidevelden en moerassen echter onmisbaar: ze leverden brandstof in de vorm van turf en kluin, maar waren ook van belang voor het weiden van vee en het bereiden van mest. Aangezien de wei- en hooilanden op de zandgronden in Oost-Nederland doorgaans van slechte kwaliteit waren, was het niet mogelijk om veel vee te houden. Een structureel tekort aan dierlijke mest was het gevolg. Om in het tekort te voorzien stak de zandboer de bovenste humuslaag van de woeste grond af tot plaggen die in de stal tussen het vee werden gestrooid; daar vermengde het zich met de dierlijke mest. Zodoende was voor de bemesting van een klein areaal cultuurland een veelvoud aan woeste grond nodig. Grootschalige ontginningen op de zandgronden waren tot de introductie van de kunstmest in 1900 eenvoudigweg niet mogelijk.¹¹

¹⁰ RAG, SKZG, inv.nr. 306; J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1915. Veranderingen en verscheidenheid* (Amsterdam 1992) 77; Boekelder, *De historie*, 9-14, 53, 314; I.J.L. Boom, *De gemeente Lichtenvoorde. Een milieu-geografische skriptie* (Scriptie Sociale Geografie Vrije Universiteit Amsterdam, Amsterdam 1973) 13-14, 17, 19; T. Heeringa, *De Graafschap. Een bijdrage tot de kennis van het cultuurlandschap en van het scholtenprobleem* (Zutphen 1934) 10, 25.

¹¹ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw*, 184; H.B. Demoed, *Mandegoed schandegoed. Een historisch-geografische beschouwing van de markeverdelingen in Oost-Nederland* (Zutphen 1987) 16; I.A. Nijhoff, *Statistische beschrijving van Gelderland* (Arnhem 1826) 153-156, 375-376. .

Vanwege het belang van de woeste gronden voor de landbouw, hadden boeren in Oost-Nederland zich verenigd in markegenootschappen die het onontgonnen terrein (de markegronden) beheerden om ongewenste ontginningen tegen te gaan. Het rechtsgebied van een markegenootschap noemde men een marke of buurtschap. Zoals eerder gesteld, telde Lichtenvoorde drie marken: de Zieuwentse, de Lievelder en de Vragender marke. De ingezetenen van Zieuwent, Lievelde en Vragender hadden het recht op gebruik van de woeste grond in hun eigen marke, terwijl de ingezetenen van de stad en kring gebruik mochten maken van de woeste grond in alle drie de buurtschappen.¹²

Gewoonlijk hadden alleen eigenaren van hoeven met een zogenaamd waardeel zitting in de markegenootschappen. Deze 'gewaarden' of 'geërfden' bezaten de woeste gronden in collectief eigendom. Pachtboeren, boeren die een hoeve hadden zonder een waardeel en ambachtslieden hadden geen eigendomsrecht, maar mochten vaak wel van de markegrond gebruik maken.¹³ In het achttiende-eeuwse Lichtenvoorde hielden de geërfden in de drie marken waarschijnlijk geen aparte markevergaderingen meer, maar kwamen alleen nog bijeen op gecombineerde vergaderingen van alle geërfden in de heerlijkheid: de gezamenlijke ervendagen. In de negentiende eeuw sprak men dan ook veelal niet meer over de afzonderlijke marken Zieuwent, Lievelde en Vragender, maar over de 'mark Lichtenvoorde'. De ervendagen werden bijeengeroepen door de richter, die namens de heer van Lichtenvoorde de taak van voorzitter (markerichter) vervulde. In de notulen van de gezamenlijke ervendagen, is aangetekend welke personen aanwezig waren op de vergaderingen.¹⁴ Deze lijsten van personen maken duidelijk, dat ook in Lichtenvoorde het markegenootschap een exclusieve groep was van bezitters van gewaardeerde hoeven. Een greep uit het gezelschap dat de ervendag van 11 augustus 1784 bezocht, kan dit illustreren: J.C. Harperink wegens de hoeve Tank; Janna Rentink wegens de hoeve Groot Rentink; Jan Willem Welscher wegens de hoeve Bloemendaal. Van elke aanwezige werd aangegeven op grond van het bezit van welke hoeve hij aan de vergadering mocht deelnemen. Keuters en andere personen zonder waardeel hadden geen stem in de markevergadering. Het totale aantal gewaardeerde hoeven lag tussen de tachtig en negentig: minder dan twintig procent van alle huizen in de heerlijkheid.

Een beperkt aantal personen en instellingen van binnen en buiten Lichtenvoorde drukte een belangrijk, hoewel geen beslissend, stempel op de vergaderingen. In de eerste plaats de heer van Lichtenvoorde, wiens plaatsvervanger de vergadering bijeenriep en voorzat. Elf hoeven mocht de heer tot zijn bezit rekenen. De Gedeputeerde Staten van Zutphen bezaten een aantal geestelijke goederen in de heerlijkheid, waaronder twaalf hoeven. Tot slot was er de heer van Harreveld. Hij was eigenaar van tien hoeven.

12 ARA, ANDR, inv.nr. 2082; RAG, ORAL, inv.nr. 135.

13 Nijhoff, *Statistieke beschrijving*, 377-378.

14 Gemeentearchief Lichtenvoorde (verder afgekort als GAL), Oud Archief (verder afgekort als OA), inv.nr. 56.

Boerderij 'het Stroet' van de familie Reinders te Harreveld, 1910. De boerderij staat reeds lang in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem.

De markegenootschappen in Oost-Nederland kwamen tegen het einde van de negentiende eeuw onder vuur te liggen van verlichte denkers die het bestuur in Nederland op nieuwe leest wilden schoeien. De politieke macht van de waardeelhouders op het platteland stond op gespannen voet met het ideaal van gelijkheid van alle burgers. Bovendien reden de markegenootschappen na de Bataafse omwenteling in 1795 de nieuwgevormde gemeentebesturen in de wielen. Ook in economisch opzicht vond men het bestaan van de markegenootschappen ongewenst. Deze organisaties zouden namelijk de ontginning van woeste gronden, en daarmee de vooruitgang van de landbouw blokkeren. Formeel werden in de Bataafs-Franse tijd alle publiekrechtelijke bevoegdheden van de marke-organisaties overgedragen aan de gemeentebesturen. In het leven van alledag bleven ze echter voor de plaatselijke plattelandsbevolking een belangrijke rol spelen, ook op publiekrechtelijk terrein. De leden van de markegenootschappen weigerden hun lokale gezag af te staan aan respectievelijk de gemeenteraden, de provinciale overheden en de regering in Den Haag. Deze houding weerspiegelt zich in hun reacties op de Koninklijke Besluiten van koning Lodewijk Napoleon van 1809 en 1810 die de vrijwillige verdeling van de markegronden beoogden. Van de honderddertig marke-organisaties in Oost-Nederland namen slechts een kleine twintig de moeite om te reageren. Van deze twintig wezen de meesten de verdelingsvoorstellen van de hand.¹⁵

In Lichtenvoorde wekten de Koninklijke Besluiten nauwelijks beroering. Naar aanleiding van de wet van 1810 werd op de gezamenlijke ervendag een commissie samengesteld om het verdelingsvraagstuk nader in ogenschouw te nemen. Nadien vernemen we echter niets meer van deze commissie. Na 1810 werd op de vergaderingen met geen woord meer gesproken over een eventuele privatisering van het gemeenschappelijk bezit. De houding van de geërfden uit de stad Lichtenvoorde was waarschijnlijk minder afwijzend dan die van de geërfden uit de buurtschappen. Dit kan men afleiden uit de uitkomst van een vergadering uit 1798 over een voorstel om een deel van het gemeenschappelijk bezit

¹⁵ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw*, 184; Demoed, *mandegoed schandegoed*, 45-48; J. Heringa, *De buurschap en haar marke* (Assen 1982) 81-82.

publiekelijk te verkopen. De opbrengst was bedoeld om in de geldnood van de gemeente Lichtenvoorde te voorzien. Het voorstel werd afgewezen: de gewaardeelden uit de stad waren weliswaar voorstander, maar de gewaardeelden uit Zieuwent, Lievelede en Vragender hielden het voorstel tegen.¹⁶ Overigens laat dit voorbeeld zien, dat de grenzen tussen het gemeentebestuur en de markevergadering vaag waren. Het feit dat de waardeelhouders vergaderden over de schulden van de gemeente en hoe deze moesten worden opgelost, zet vraagtekens bij de onafhankelijkheid van het gemeentebestuur.

In het na 1813 gevormde Koninkrijk der Nederlanden werden aanvankelijk geen pogingen meer gedaan om het functioneren van de organisaties van geërfd en aan banden te leggen. Toch bleven vooruitstrevende lieden hun stem verheffen tegen het gemeenschappelijk bezit van de woeste gronden. De samensteller van de *Statistieke beschrijving van Gelderland* uit 1826 prees de omwenteling van 1813, maar keek tegelijk met een begerig oog naar de wetten uit 1809 en 1810. De 'verwaarloosde toestand onzer woeste gronden', waarvoor hij de markegenootschappen verantwoordelijk hield, ging hem immers danig aan het hart.¹⁷ Pas in de jaren dertig kreeg de regering in Den Haag geleidelijk weer belangstelling voor de kwestie. Zij toonde zich bezorgd over het gebrek aan vooruitgang van de landbouw in Oost-Nederland. Privatisering en ontginning van de woeste gronden achtte zij noodzakelijk om de levensstandaard van de zandboeren te verbeteren. Dergelijke gedachten in de hoofden der machthebbers vonden in 1835 een uitweg in een wetsontwerp met de bedoeling de ontginningen te bevorderen. Het wetsontwerp kwam uiteindelijk niet door het parlement, maar privatisering van de woeste gronden stond wel weer prominent op de agenda.¹⁸

Ook in Lichtenvoorde werd de ontbinding van de markegenootschappen in de jaren 1830 een belangrijk thema. De geërfd en stonden nu positief tegenover de verdeling van de woeste gronden, want in 1831 besloot de gezamenlijke ervendag bijna unaniem om de markegronden te privatiseren. Er werd een verdelingscommissie samengesteld die in 1834 met een verdelingsplan kwam. Het plan stuitte niet op groot verzet van de geërfd en; er moesten alleen nog wat grensconflicten tussen de marken van Lievelede en Zieuwent uit de weg worden geruimd. Volgens het plan zou de markegrond verdeeld moeten worden over drie groepen, namelijk: personen met een woning die in de grondbelasting werd aangeslagen, bezitters van tenminste één hectare bouw- of hofland en personen die het recht op schapendrift bezaten. Daarnaast wilden de commissieleden ook rekening houden met de minvermogenden en ongewaarden; zij hadden immers ook woeste grond nodig om turf te steken en voor landbouwdoeleinden. In 1842 werd het verdelingsplan bij Koninklijk Besluit goedgekeurd. Vervolgens duurde het nog bijna twintig jaar voordat alle markegronden in de gemeente Lichtenvoorde daadwerkelijk in particuliere handen terecht waren gekomen.¹⁹

Waarom besloten de geërfd en in de jaren 1830 bijna unaniem tot privatisering van de woeste gronden? Als reden gaven zij op, dat de woeste gronden voortdurend illegaal werden aangegraven, zodat het gezag van het genootschap werd uitgehold. Dit kan echter moeilijk de ware reden zijn. Ook in de in de achttiende eeuw werd constant geklaagd over illegale ontginningen van stukken markegrond.

Het feit dat steeds meer boeren in Oost-Nederland in de negentiende eeuw tot privatisering van de woeste grond besloten, wordt in de literatuur in verband gebracht met de toename van de teelt van voedergewassen en als gevolg daarvan de uitbreiding van de veestapel. Door vergroting van de veestapel nam het belang van de woeste grond als leverancier van mest af, waardoor gewaarde boeren geen behoefte meer zouden hebben aan het gemeenschappelijk bezit van de woeste grond.²⁰ In Lichtenvoorde was echter eerder sprake van inkrimping, dan van uitbreiding van de veestapel tussen 1750 en 1850.²¹ Toename van de teelt van voedergewassen en uitbreiding van de

16 GAL, OA, inv.nr. 56.

17 Nijhoff, *Statistieke beschrijving*, 395-396, 400-401.

18 Demoed, *Mandegoed, schandegoed*, 54.

19 RAG, Archief Mark en Maalschappen, doos 89; GAL, OA, inv.nr. 56; L.A.J.W. Sloet, *Geldersche markerechten II* (Den Haag 1913) 285.

20 Demoed, *Mandegoed schandegoed*, 81-82; J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Wageningen 1985) 160-163.

21 RAG, BAFRA, inv.nr. 7474; GAL, Gemeentebestuur, 1818-1926 (verder afgekort als GB), inv.nr. 58.

veestapel biedt in het geval van Lichtenvoorde dus geen verklaring voor het besluit van de geërfden in 1831 om het bezit van woeste grond te privatiseren. Ik zal trachten een verklaring te zoeken door te gebeurtenissen te plaatsen in de lokale godsdienstige en politieke context.

Zoals gezegd, werd tot 1795 de heerlijkheid Lichtenvoorde bestuurd door een richter, twee keurnoten en een landschrijver; allen werden door de heer benoemd. Deze belangrijke ambten waren slechts toegankelijk voor gereformeerden, terwijl negentig procent van de bevolking rooms-katholiek was. Bovendien behoorden de bestuurders tot de kleine groep van notabelen in de heerlijkheid. G.L. Schalen, die in de tweede helft van de achttiende eeuw het ambt van richter bekleedde, was niet eens woonachtig in Lichtenvoorde; hij woonde in het nabije vestingstadje Groenlo. Het is redelijk om te veronderstellen dat de roomsgezinde boeren in de buurtschappen weinig affiniteit met dit lokale bestuur hadden. Roomse boeren die in het bezit waren van gewaardeelde hoeven waren echter wel vertegenwoordigd in het markegenootschap. Bij dit orgaan zullen veel boeren zich dus meer betrokken hebben gevoeld dan bij het bestuur van de heerlijkheid. Zoals nog zal blijken, nam de groep eigengeërfde boeren in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw sterk toe. Hierdoor groeide de invloed van de plaatselijke boeren op de gezamenlijke ervendag ten koste van de invloed van grootgrondbezitters als de heer van Lichtenvoorde, de heer van Harreveld en de Gedeputeerde Staten van Zutphen. De politieke betekenis van het markegenootschap voor de plaatselijke bevolking werd zo steeds groter.

Na de Bataafse omwenteling in 1795 werd Lichtenvoorde, zoals heel Nederland, getroffen door allerlei bestuurlijke veranderingen. Ten eerste werd het plaatselijk bestuur gedemocratiseerd. Bestuurders waren voor hun aanstelling niet meer afhankelijk van de heer, maar van de stem des volks, althans: het kiesgerechtigde deel daarvan. Ten tweede kregen de verschillende kerkgenootschappen gelijke rechten. Ook rooms-katholieken mochten nu officieel bestuurlijke functies gaan vervullen. Ik heb niet onderzocht in hoeverre zij na 1795 daadwerkelijk doordrongen tot de bestuurlijke elite, maar mijn indruk is, dat de omwenteling op dit punt aanvankelijk weinig verandering bracht. De oude elite bleef voorlopig aan de macht.²² In dit licht is het begrijpelijk, dat de gewaarden uit de buurtschappen in 1798 geen markegrond wilden verkopen. Door privatisering van een deel van de woeste grond zou het markegenootschap immers een deel van haar politieke en economische invloed verliezen aan het gemeentebestuur. In 1810 werden om dezelfde reden de verdelingsplannen van de overheid genegeerd.

Het lijkt mij waarschijnlijk dat de markevergadering in de negentiende eeuw geleidelijk haar functie van tegenwicht tegen het gemeentebestuur verloor. Ten eerste, omdat door overheidsmaatregelen de politieke macht van het gemeentebestuur toenam ten koste van de politieke macht van de gezamenlijke ervendag. Ten tweede, omdat in de loop van de negentiende eeuw vermoedelijk steeds meer rooms-katholieken zich een plaats verwierven in het gemeentebestuur.²³ Mogelijk speelde dit proces, waarin de markevergadering haar functie van politiek tegenwicht verloor, een rol in de beslissing van de geërfden om het markegenootschap te ontbinden en het gemeenschappelijk bezit te privatiseren.

Maar er was meer. Tijdens de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw vonden niet alleen belangrijke veranderingen plaats op politiek, maar ook op mentaal terrein. Er vond een mentaliteitsverandering plaats die ertoe leidde dat het gemeenschappelijk bezit van woeste grond door een toenemend aantal boeren als onwenselijk en achterhaald werd beschouwd. Deze mentaliteitsverandering zal in de nu volgende paragraaf ter sprake komen.

22 Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren. Rentmeester B.A. Roelvink bleef na 1795 gewoon in functie. Rond 1812 was een familielid van hem, A.F. Roelvink, burgemeester; deze zou later opgevolgd worden door zijn zoon W.J. Roelvink. Isaäk van der Meer de Walcheren bekleedde in 1777 de functie van plaatsvervangend richter; in 1798 was hij opgeklimmen tot richter. In 1810 was de hervormde A. Hummelink richter. Er was dus sprake van een zekere continuïteit in de plaatselijke politiek.

23 In 1852 zat bijvoorbeeld de katholieke boer Jan Berend Hulshof in de gemeenteraad. RAG, Archief van de Gedeputeerde Staten in Gelderland (verder afgekort als AGSG), inv.nr. 1429. In zijn onderzoek naar elitevorming in Noord-Brabant kwam M.G.J. Duijvendak tot de conclusie, dat de vorming van een katholieke politieke elite zich aldaar pas rond 1830 had voltooid. M.G.J. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant (1810-1914)* (Den Bosch 1990).

5. Hoeven, akkers en weilanden

5.1 Van pachtboeren naar eigengeërfden

Bouwakkers, weilanden en hooilanden waren schaarse goederen in Lichtenvoorde. In de zeventiende eeuw bestond slechts zeven procent van de heerlijkheid uit bouwland en negen procent uit wei- of hooiland. Rond 1830 was het areaal bouwland gestegen tot negentien procent van het totale oppervlak en het areaal groenland tot zestien procent. Gekeken naar de hoeveelheid cultuurland per huis, was er in wezen niet zoveel veranderd. In 1647 had elk huis de beschikking over gemiddeld 2,7 hectare bouwland en drie hectare groenland. In 1830 had elk huis de beschikking over gemiddeld 2,8 hectare bouwland en 2,3 hectare groenland.²⁴ De ontginning van de woeste grond was dus redelijk gelijk opgegaan met de groei van de bevolking. Blijkbaar was de woeste grond in Lichtenvoorde zo overvloedig aanwezig dat de ontginningen de landbouw niet in grote problemen brachten.

Een meer structurele verandering was de toename van het aantal eigengeërfde boeren in verhouding tot het aantal pachtboeren. In de zeventiende eeuw bezaten de Lichtenvoorders het merendeel van de onroerende goederen in pacht.

't Oude Boschkershuis uit 1797 aan de Winterwijkseweg in Vragender. Foto uit tweede helft jaren twintig van de vorige eeuw.

Vooraf in de marken Vragender en Lievelede waren veel pachtboeren: tussen de zeventig en vijftig procent van het cultuurland in deze buurtschappen was gepacht; van de huizen werd

²⁴ Voor het aantal huizen en hectaren cultuurland en woeste grond in 1647, zie: RAG, SKZG, inv.nr. 306. Voor het aantal hectaren cultuurland en woeste grond in 1828, zie de kadastrale gegevens in: Sloet, *Bijdragen*, 59. Het aantal huizen rond 1828 heb ik als volgt berekend. Het aantal bewoners in 1829 bedroeg 3440. In 1811 was het gemiddeld aantal bewoners per huis 6,5; in 1845 lag het gemiddeld aantal inwoners per huis op 6,8. Het aantal huizen rond 1828 is berekend door het inwoneraantal uit 1829 te delen door 6,7. De gegevens over 1811, 1829 en 1845 zijn afkomstig uit de volgende bronnen: RAG, BAFRA, inv.nr. 7447; J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome - Reformatie. Numerieke gegevens van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Nijmegen 1964) 421; RAG, AGSG, inv.nr. 6641.

tussen de drieënzestig en drieëntachtig procent gepacht. In Zieuwent werd ongeveer de helft van de huizen en de cultuurgrond gepacht. In de stad en kring week de situatie enigszins af: slechts zestien procent van de huizen en zesentwintig procent van de wei- en hooilanden werd daar gepacht. Van het bouwland werd tweeënzestig procent gepacht.

Veel onroerend goed was eigendom van de Gedeputeerde Staten van het Kwartier van Zutphen. In het begin van de zeventiende eeuw hadden zij zich de hoeven en landgoederen van rooms-katholieke instellingen toegeëigend. Op het Lichtenvoordse platteland behoorden in de zeventiende eeuw twaalf hoeven tot deze geestelijke goederen. Een andere grootgrondbezitter was de heer van Harreveld. In de buurtschap Zieuwent, waar Harreveld onderdeel van was, had hij vijftien hoeven. Zijn lokale concurrent, de heer van Lichtenvoorde, bezat minder dan men wellicht zou verwachten. In heel zijn heerlijkheid bezat hij rond 1650 welgeteld vier hoeven, een windmolen en een kasteel. Overigens was zijn bezit in de tweede helft van de achttiende eeuw gegroeid. In de jaren 1780 had hij het kasteel, drie huizen en elf hoeven. Naast de windmolen was er nu ook een paardenmolen. Terwijl de bezittingen van de heer van Lichtenvoorde in de achttiende eeuw toenamen, krompen de bezittingen van de heer van Harreveld. Aan het begin van de negentiende eeuw was het aantal hoeven geslonken van vijftien naar tien. De Gedeputeerde Staten bezaten alleen goederen die tijdens de reformatie waren geconfisqueerd; hun bezit kon dus per definitie niet worden uitgebreid.²⁵

Na de revolutie van 1795 werd het onroerend goed van de toenmalige heer van Lichtenvoorde, de gevluchte stadhouder Willem V, staatsdomein. De geestelijke goederen werden in 1811 met het staatsdomein verenigd. Tijdens de Bataafs-Franse tijd zat de staat voortdurend om geld verlegen, om welke reden zij zoveel mogelijk van haar domein trachtte te verkopen. In Lichtenvoorde gebeurde dit tussen 1810 en 1812. In 1812 behoorde alleen nog een huis in de stad tot het staatsdomein; de rest, bijna vijftientwintig hoeven en een groot aantal hectaren cultuurgrond, was verkocht aan plaatselijke boeren. De enige nog overgebleven grootgrondbezitter was in de negentiende eeuw de Bocholtse arts Johann Joseph Silvester van Raesfeldt die in 1801 het goed Harreveld had gekocht. In 1835 behoorden tot dit goed nog altijd tien gewaarde hoeven en een landhuis.²⁶

Aangezien de grootgrondbezitters hun bezittingen in de achttiende eeuw niet of nauwelijks uitbreidden, kwamen nieuwe ontginningen in handen van de plaatselijke landbouwers. Ook de grootschalige verkoop van onroerende goederen door de staat in de Bataafs-Franse tijd leidde tot een toename van het aantal hoeven en percelen cultuurland in eigendom van de boeren. Het gevolg was, dat het aantal eigengeërfde boeren in Lichtenvoorde toenam tussen 1650 en de eerste helft van de negentiende eeuw. In de buurtschap Zieuwent was het aantal hoeven dat gepacht werd, in 1812 nihil geworden. In Lievelede en Vragender lag het percentage pachthoeven in 1812 op nog slechts vijftientwintig. Ook in de kring van Lichtenvoorde waren de boeren voor het merendeel eigengeërfd geworden: drie van de achttien hoeven werd in het begin van de negentiende eeuw gepacht. In de dorpskom werd nog maar tien procent van de huizen verhuurd.²⁷

Het feit dat veel boeren in het negentiende-eeuwse Lichtenvoorde eigengeërfd waren, betekent overigens nog niet dat het rijke boeren waren. In 1807 had slechts drie procent van de huishoudens geen grond, maar evengoed had vijftientachtig procent van de grondbezitters niet meer dan vier hectare land.²⁸ Cultuurgrond was in het negentiende-eeuwse Lichtenvoorde blijkbaar een algemeen goed, maar tegelijk een schaars goed. Woeste grond was er te over, maar dit was gemeenschappelijk eigendom van de markegenoten.

De boedelinventarissen bevestigen dit beeld. Uit een selectie van 61 inventarissen van huishoudens uit de dorpskom en 127 inventarissen van plattelandshuishoudens²⁹ komt naar voren, dat meer dan negentig procent van de huishoudens uit de dorpskom één of meer huizen had. In meer dan driekwart van de gevallen treft men bovendien tenminste één perceel bouw- of één perceel weiland aan. Op het platteland bezaten meer dan driekwart van de huishoudens één of meer huizen; meer dan

25 RAG, SKZG, inv.nr. 306; RAG, Archieven van de rentmeesters van de Nassause Domeinen in Gelderland, inv.nr. 195; GAL, OA, inv.nr. 56.

26 GAL, OA, inv.nr. 56; GAL, GB, inv.nr. 960.

27 GAL, GB, inv.nr. 960.

28 RAG, BAFRA, inv.nr. 2666.

29 Met het platteland bedoel ik in dit artikel: de kring van Lichtenvoorde en de drie buurtschappen.

tachtig procent had tenminste één perceel bouw- of één perceel weiland. In boedels zonder bouw- of weiland komt men vaak nog wel een stukje hofgrond tegen: een tuintje waar men aardappels, groenten en peulvruchten voor eigen gebruik verbouwde.

5.2 Van versnippering naar eenheid

De familie Te Goldewijk die we in de inleiding opvoerden, was eigenaar van vijf boerderijen. Het bezit van meer dan één huis was in de achttiende eeuw niet ongebruikelijk, blijkens de boedelinventarissen uit de selectie. Tijdens de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw kwam daar verandering in: steeds meer huishoudens beperkten zich tot het bezit van slechts één huis. Deze ontwikkeling hing samen met een andere ontwikkeling, namelijk: de afname van de versnippering van onroerende goederen.

Over de versnippering van onroerende goederen geven de boedelinventarissen informatie prijs die men noch in het verpondingkohier, noch in het kadaster aantreft. De familie Te Goldewijk mocht dan vijf boerderijen bezitten, geen van deze boerderijen bezat de familie in haar geheel in eigendom, zo blijkt uit de boedelbeschrijving. Eén boerderij bezat ze voor 1/4 deel, drie boerderijen voor 1/8 deel en één boerderij voor 1/20 deel. In feite bezat zij slechts aandelen in boerderijen. De versnippering van hoeven en landgoederen vindt men overigens niet alleen terug in boedelinventarissen, maar ook in de lijsten van verkochte goederen die om fiscale redenen werden bijgehouden.³⁰ In 1757 kocht iemand bijvoorbeeld 1/20 deel van het goed Hemink in Lievelede en in 1761 kocht iemand 1/2 van 1/9 deel plus 1/2 van 1/8 van 1/9 deel van het plaatsje Broekharmens huis met kampje te Vragender.

Wat betreft de versnippering van onroerend goed laten de boedelinventarissen interessante veranderingen zien tussen 1750 en 1850. Om deze veranderingen zichtbaar te maken, heb ik een selectie gemaakt van 113 plattelandsboedels waarin tenminste één perceel bouwland of één perceel weiland vermeld staat. Deze 113 inventarissen heb ik verdeeld over vier perioden, namelijk: 1750-1775, 1775-1800, 1800-1825 en 1825-1850. Vervolgens heb ik de boedelinventarissen per periode verdeeld over vijf groepen:

boedelinventarissen uit de selectie waarin géén aandelen in land of hoeven worden genoemd;

boedelinventarissen waarin aandelen worden genoemd die groter zijn dan 1/3 deel;

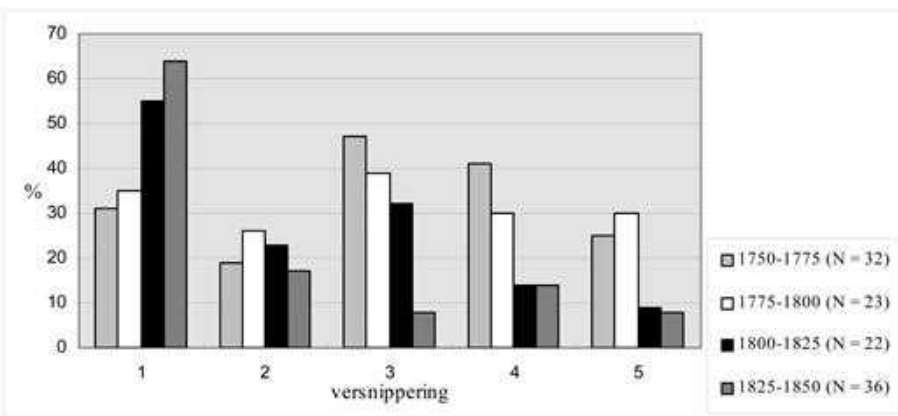
idem, die kleiner zijn dan 1/3 deel, maar groter dan 1/6 deel;

idem, die kleiner zijn dan 1/6 deel, maar groter dan 1/10 deel;

idem, die kleiner zijn dan 1/10 deel.

Merk op dat een boedelinventaris in meer dan één groep kan staan, bijvoorbeeld wanneer er een aandeel van 1/20 deel in wordt genoemd van een bepaald perceel en een aandeel van 1/4 deel in een ander perceel. In dat geval is de boedelinventaris dus vertegenwoordigd in groep 3 én groep 5. In grafiek 1 zijn de resultaten weergegeven. Het aantal boedelinventarissen in een groep is aangegeven in percentages van het totale aantal boedelinventarissen in de betreffende periode.

Grafiek 1. Versnippering van onroerend goed in boedelinventarissen afkomstig van het platteland:

30 RAG, ORAL, inv.nr. 129.

Uit de grafiek blijkt, dat het percentage huishoudens uit de selectie, die geen onroerend goed in versnipperde vorm bezaten (groep 1), constant steeg. Met name de stijging tussen 1800 en 1825 is opvallend. In groep 2 veranderde niet veel. Het percentage huishoudens in groep 3 daalde tussen 1750 en 1825 gestaag; daarna zette een scherpe daling in. In de groepen 4 en 5 daalde het percentage het sterkst in de periode tussen 1800 en 1825; daarna bleef de situatie constant. De conclusie luidt, dat de versnippering van onroerend goed vooral tussen 1775 en 1825 sterk afnam.

Ook boedelbeschrijvingen van huishoudens uit de dorpskom vermelden onroerend goed in versnipperde vorm. Men ziet hier tussen 1750 en 1850 eenzelfde ontwikkeling als op het platteland, zij het minder uitgesproken. Uit een selectie van 37 stadsinventarissen blijkt, dat tussen 1750 en 1775 in iets meer dan de helft van de inventarissen aandelen voorkwamen. Vervolgens daalde het percentage in de periode tussen 1775 en 1800 tot veertig om vervolgens in het eerste kwart van de negentiende eeuw weer te stijgen naar het oude niveau. Tussen 1825 en 1850 daalde het percentage wederom tot ruim dertig.

De versnippering van onroerend goed geeft de Lichtenvoordse boerenbedrijven in de achttiende eeuw meer het aanzien van een naamloze vennootschap dan van een familiebedrijf. Een vergelijking met de markegenootschappen ligt hier voor de hand. Zoals men mede-eigenaar werd van woeste grond door aankoop van een gewaardeerde hoeve, zo werd men mede-eigenaar van een hoeve door aankoop van een aandeel in een boerenbedrijf. Erfdelingen zullen de motor zijn geweest achter de versnippering van het onroerend goed. Dit laten de zogenaamde magescheidingen zien. Een magescheiding was een akte die in de achttiende eeuw bij de boedelinventaris werd gevoegd.

De Bleekwal, in het oudste deel van Lichtenvoorde. Hier woonde omroeper Marius van Thiel, later Olijslager. De foto is van ongeveer 1933.

Hierin stond aangegeven hoe de bezittingen over de erfgenamen werden verdeeld. Meestal behield de overgebleven echtgenoot de helft van het onroerend goed; de andere helft werd evenredig verdeeld over de kinderen. Blijkens de lijsten van verkochte goederen, werden deze erfdelen verhandeld.³¹ Het gevolg was, dat boerenbedrijven versnipperden. In een klein aantal gevallen nam één van de erfgenamen al het onroerend goed over, waartegen de overige erfgenamen een geldbedrag kregen toegezegd. In dergelijke gevallen bleef het boerenbedrijf in tact: men koos ervoor het niet (verder) te laten versnipperen.

Vaak wordt aangenomen dat boeren de opdeling van hun bezittingen trachtten te verhinderen en wordt versnippering in verband gebracht met overbevolking, een tekort aan cultuurland en verarming.³² Van overbevolking was in Lichtenvoorde echter geen sprake. Tussen 1648 en 1828 hield de ontginning van woeste grond bijna gelijke tred met de groei van de bevolking. Het komt mij voor, dat men in het achttiende-eeuwse Lichtenvoorde niet negatief stond tegenover versnippering van het bezit, integendeel: door her en der aandelen te bezitten in boerenbedrijven en door versnippering van het eigen bedrijf, spreidde men economische risico's, zoals misoogsten.³³ Bovendien kon een boer zijn invloed binnen de lokale gemeenschap vergroten door het bezit van veel aandelen in boerenbedrijven. Binnen de achttiende-eeuwse Lichtenvoordse plattelandscultuur kwam het bezit van veel aandelen iemands status binnen de gemeenschap ten goede, zoals ook het bezit van één of meer waardelen in het markegenootschap statusverhogend werkte. Een aanzienlijke boer had niet alleen een groot bedrijf, maar had ook veel aandelen in andermans bedrijven en één of meer waardelen in het markegenootschap.

Ook voor niet-boeren, die voornamelijk in de dorpskom woonden, had de versnippering van boerenbedrijven voordelen. Aangenomen dat aandeelhouders een deel van de oogst kregen, hoefden ambachtslieden en neringdoenden die in het bezit waren van aandelen niet via de markt landbouwproducten aan te schaffen. Dit zou verklaren waarom we in achttiende-eeuwse boedelinventarissen nauwelijks contant geld aantreffen. Ook biedt deze redenering een verklaring voor de onverwachte toename van het bezit van aandelen in de stadsboedels tussen 1800 en 1825. Tussen 1800 en 1820 waren de graanprijzen namelijk uitzonderlijk hoog.³⁴

De afname van de versnippering van onroerende goederen duidt op een mentaliteitsverandering die in de tweede helft van de achttiende eeuw reeds gaande was, maar na 1800 in een stroomversnelling raakte: een groeiende behoefte aan het afbakenen van grenzen tussen privé- en publiek domein. Dit proces van individualisering was een gevolg van de groei van de groep eigengeërfde boeren. Op zijn beurt was de groei van de groep eigengeërfde boeren een gevolg van het feit dat grootgrondbezitters in de achttiende eeuw hun bezittingen niet uitbreidden en van de massale verkoop van onroerende goederen door de staat gedurende de Bataafs-Franse tijd. Doordat de Lichtenvoordse boeren steeds minder grond in pacht hadden en steeds meer in eigendom, veranderde langzamerhand hun houding ten aanzien van grondbezit. Vergroting van het bezit leidde tot een grotere preoccupatie met dit bezit en een groeiende gerichtheid op het eigen boerenbedrijf.³⁵ In toenemende mate grensden boeren hun bezittingen af van de buitenwereld. Gedeeld bezit van onroerend goed werd steeds meer beschouwd als een negatief verschijnsel. Landbouwers die een hoeve gebruikten waar ook nog allerlei andere personen eigenaar van waren, kwamen zo in een ander licht te staan. Dit soort boeren was blijkbaar niet in staat hun boerenbedrijf zelfstandig te leiden en zich zelfstandig van een bestaan te voorzien. In de negentiende eeuw was niet meer het bezit van zoveel mogelijk aandelen in onroerend goed statusverhogend, maar het bezit van onroerend goed waar anderen geen deel aan hadden. Een boerengezin hoefde niet eens erg veel grond te hebben, als het zichzelf maar economisch onafhankelijk

31 Ibidem.

32 Vgl. B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen 1957).

33 J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling*, 20.

34 P. Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (Wageningen 1999) 268-269.

35 Ook elders in Nederland vond een dergelijke ontwikkeling plaats vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw. In Maasland werden boeren steeds vaker eigenaar van het land dat ze bewerkten. De groeiende groep eigengeërfde boeren kenmerkte zich door honkvastheid en gehechtheid aan het eigen bedrijf. D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986) 60.

had gemaakt van derden.

Door de mentaliteitsverandering werd het gemeenschappelijk bezit van woeste grond door de markegenootschappen steeds minder vanzelfsprekend. De gezamenlijke ervendag was in het begin van de negentiende eeuw voor de rooms-katholieke boeren nog van politiek belang als tegenwicht tegen het gemeentebestuur. Maar tegelijk was het gemeenschappelijk bezit van het woeste land strijdig met het opkomende idee van de zelfbewuste boer die zonder hulp van derden zijn eigen boerenbedrijf leidt. Toen de politieke betekenis van de gezamenlijke ervendag in de loop van de negentiende eeuw afkalfde, besloot men dan ook in de jaren 1830 bijna unaniem tot particularisering van het gemeenschappelijk bezit.

6. Landbouwwerktuigen en vee

Hoe zag een Lichtenvoords boerenbedrijf eruit? De in 1814 opgestelde inventaris van de boedel van Hendricus Lemelder en Aaltje Hofman geeft een indruk van een welvarend boerenhuishouden.³⁶ Het echtpaar woonde op de hoeve Hilderink te Lievelede. Deze hoeve, bestaande uit een huis, schuur, weer en de nodige percelen bouw- en hooiland, bezat het echtpaar voor de helft. Daarnaast had de familie Lemelder delen van losse percelen bouwland en een stuk veen. De meest waardevolle roerende goederen waren de twee paarden, tezamen getaxeerd op f 180,-. Het overige vee bestond uit elf koeien, drie schapen, één varken, vier ganzen, negentien kippen en één haan.³⁷ Paarden werden gebruikt als trekdieren. Koeien werden om drie redenen gehouden: om de mest, de melk en de boter. De varkens werden gehouden om hun mest en spek.³⁸

Het landbouwgereedschap van de familie Lemelder bestond uit een beslagwagen, een wagen zonder beslag, een hoge kar, twee stortkarren, een ploeg, drie eggen en een wanmolen. De inventaris meldt verder nog klein gereedschap, zoals vier dorsvlegels, een wan en twee zeisen. Bijzonder waardevol waren de beslagwagen (f 30,-) en de gewone wagen (f 20,-). Wagens en karren werden gebruikt voor het vervoer van oogstgewassen, mest, plaggen, hout en andere zaken. Het verschil tussen wagens en karren is mij onduidelijk.³⁹ In ieder geval werden wagens in boedelbeschrijvingen steevast hoger getaxeerd dan karren. Wellicht werd een kar alleen gebruikt voor vrachtvervoer en een wagen daarnaast ook voor personenvervoer.⁴⁰ Ploeg en eg waren nodig om de structuur van de grond gereed te maken voor het zaaien. Gewoonlijk stonden ze samen met de wagen en de kar in de schuur of de schoppe bij het huis. In de *Statistieke beschrijving van Gelderland* uit 1826 leest men hierover: “De schuren, zeer verschillend van grootte, dienen in de eerste plaats tot berging van wagens, karren, ploegen en ander gereedschap, benevens brandstoffen”. En: “Men vindt ook menigte boerenwoningen zonder schuren, maar zelden ontbreken bij de zelve ligt opgeslagen openen brandschuurtjes of zogenaamde ‘schoppen’, welke veelal tevens tot wagenloodsen worden gebruikte”.⁴¹ Het gereedschap voor het dorsen en het schoonmaken van de oogst, zoals vlegels, wannen en wanmolens, stond gewoonlijk op de deel. De wanmolen was een werktuig, uitgerust met een blaasbalg om het kaf van het koren te blazen. Met dit staaltje van technisch vernuft kon het tijdrovende schonen van de zaden aanzienlijk worden versneld.⁴²

Een voorbeeld van een iets minder rijk boerenhuishouden is dat van het echtpaar Antoni Weenink en Johanna Gelsink, afkomstig uit Lievelede. Na het overlijden van Antoni Weenink in 1833 stelde de notaris een boedelinventaris op.⁴³ Onder het kopje “onroerend goed” noteerde hij: een huis met schuur, een stukje hofland, een stukje weiland, drie percelen bouwland en een stuk veen. De

36 RAG, NA, inv.nr. 796.

37 Om het overzicht te bewaren, maak ik in dit artikel geen onderscheid tussen koeien, vaarzen en kalveren. Evenmin maak ik onderscheid tussen varkens en biggen.

38 Nijhoff, *Statistieke beschrijving*, 281, 294-295.

39 Mogelijk had een kar twee wielen en een wagen vier wielen; in dat geval zou een wagen dus groter zijn dan een kar.

40 Zie ook: Brusse, *Overleven door ondernemen*, 326-328.

41 Nijhoff, *Statistieke beschrijving*, 415-416.

42 Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw*, 183.

43 RAG, NA, inv.nr. 993.

waarde van dit alles werd getaxeerd op f 1.550,-. Veel stelde het onroerend goed niet voor, maar in ieder geval bezat de familie Weenink de percelen land en het huis in hun geheel in eigendom; de opbrengsten van deze goederen hoefde zij dus niet te delen met anderen.

De roerende goederen vertegenwoordigden een waarde van f 310,-. In tegenstelling tot de familie Lemelder, had de familie Weenink de beschikking over 'slechts' één paard. Van de roerende goederen was dit het meest waardevolle bezit. Het overige vee bestond uit vier koeien en een varken. Naast allerlei klein landbouwgereedschap had het echtpaar een hoge kar, een stortkar, een ploeg, een eg en een wanmolen. In tegenstelling tot het huishouden van de familie Lemelder was hier geen wagen aanwezig.

Paarden waren belangrijke statussymbolen. Voor de bovengenoemde boerenfamilies was het paard het meest waardevolle roerende goed. Een voorbeeld van een boerenhuishouden zonder paard is dat van Jan Hendrik Rietborg en Geertrui Rouwhorst, woonachtig in Zieuwent. Nadat Jan Hendrik Rietborg in 1842 was overleden, werd van de boedel een inventaris opgemaakt.⁴⁴ Omdat men in de boedel geen paarden of andere trekdieren aantreft, zou men wellicht denken dat het hier om een armoedig huishouden gaat. Dit was echter maar ten dele het geval. De familie Rietborg woonde op een hoeve die ze in zijn geheel in eigendom had en die door de notaris op f 1.400 werd getaxeerd. De hoeve bestond uit een huis, een schuur en het nodige hof- en bouwland. Daarnaast behoorden een aantal losse percelen bouw- en weiland tot de onroerende goederen, alsmede een stuk land met wilgenbomen, een stuk land met eikenbomen, een stuk veen en wat markegronden.

Van de roerende goederen waren de twee koeien het meest waardevol. Het overige vee bestond uit drie varkens en zes kippen. In de boedelinventaris treffen we alleen kleine landbouwwerktuigen, zoals een wan, twee vlegels, een spa en een schop. Veel was het allemaal niet waard. Aangezien de familie Rietborg niet de beschikking had over trekdieren, zoals een paard of een os, hadden ze ook geen ploeg, eg, wagen of kar. Misschien konden zij trekdieren en landbouwwerktuigen lenen of huren van grotere boeren. Het huis van de familie Rietborg functioneerde overigens niet alleen als boerderij, maar ook als herberg. Hierop wijzen het relatief grote aantal stoelen (24) en de grote hoeveelheid servies: zevenenvijftig borden, zestien glazen, tweeëntwintig paar theegoed, vier koffieketels en één theepot. Niet toevallig was deze boerderij gelegen aan een doorgaande weg.

De drie bovengenoemde huishoudens representeren drie sociale groepen op het Lichtenvoordse platteland. Deze kan men onderscheiden op grond van het bezit van landbouwwerktuigen en vee. De eerste groep wordt gevormd door 'grote boeren'. Hieronder versta ik boeren met twee of meer paarden. In boedelinventarissen van grote boeren treft men doorgaans een wagen, een kar, een ploeg, een eg en vijf of meer koeien aan. Meer dan de helft van de grote boeren had één of meer varkens. Het bezit van wanmolens was voor 1800 onder grote boeren ongebruikelijk, maar na 1800 treft men wanmolens steeds vaker aan in de boedelinventarissen.

De tweede sociale groep bestaat uit "kleine boeren". Hieronder versta ik boeren die de beschikking hadden over slechts één paard. Bijna alle kleine boeren uit mijn selectie hadden een ploeg, een eg en een kar. Wagens treft men hier voor 1800 zelden aan. In de negentiende eeuw nam het wagenbezit bij kleine boeren toe. Terwijl bijna alle grote boeren meer dan vijf koeien hadden, was iets minder dan de helft van de kleine boeren eigenaar van meer dan vijf koeien. Het bezit van geen of slechts één koe kwam onder kleine boeren niet voor. Het bezit van varkens bij kleine boeren kwam overeen met het bezit van varkens bij grote boeren. Wanmolens treft men voor 1825 zelden aan bij kleine boeren; nadien steeg het aantal boedels van kleine boeren waarin een wanmolen voorkomt sterk.

De derde sociale groep wordt gevormd door personen die niet de beschikking hadden over een paard. Dit waren 'keuters',⁴⁵ ambachtsslieden en neringdoenden. Tot 1800 treft men in deze groep nauwelijks ploegen, eggen of karren aan. Na 1800 stijgt echter het aantal boedels uit deze groep met ploegen, eggen en karren. Wagens en wanmolens kwamen hier niet voor. Het overgrote deel van de keuters, ambachtsslieden en neringdoenden had wel de beschikking over twee tot vijf koeien; een klein

44 RAG, NA, inv.nr. 999.

deel had zelfs de beschikking over meer dan vijf koeien. Varkens treft men in minder dan de helft van de huishoudens aan.

Om veranderingen die zich tussen 1750 en 1850 voordeden, zichtbaar te maken, heb ik de selectie boedelinventarissen nogmaals verdeeld over de perioden: 1750-1775, 1775-1800, 1800-1825 en 1825-1850. De meest opmerkelijke verandering is de drastische afname van het percentage huishoudens uit de selectie dat twee of meer paarden bezat: van vijftig procent in de periode 1750-1775 via vijfentwintig procent in de periode 1775-1825 naar vijf procent in de periode 1825-1850. De groep grote boeren werd dus steeds kleiner, terwijl het aantal kleine boeren en huishoudens zonder paard toenam. Omdat het bezit van wagens vooral bij grote boeren voorkwam, nam tussen 1750 en 1850 het wagenbezit op het Lichtenvoordse platteland af. Treft men in de periode 1750-1775 nog in meer dan veertig procent van de boedelbeschrijvingen een wagen aan, in de periode 1825-1850 is het percentage gezakt tot drieëntwintig. Het bezit van karren, ploegen en eggen bleef tussen 1750 en 1850 op een gelijk niveau. Omdat boeren met twee of meer paarden over het algemeen ook de boeren waren met de meeste koeien, nam het aantal huishoudens dat meer dan vijf koeien had af. Daartegenover steeg het percentage huishoudens zonder koeien of met slechts één koe: van drie procent in de periode 1750-1775 naar eenentwintig procent in de periode 1825-1850. Het bezit van varkens schommelde sterk; hier valt geen duidelijke ontwikkeling waar te nemen.

Het bezit van een tweede paard was op het Lichtenvoordse platteland in de negentiende eeuw minder vanzelfsprekend dan in de achttiende eeuw. Het bezit van wagens daalde eveneens. Daarentegen steeg het bezit van ossen tussen 1750 en 1850. Blijkbaar nam bij veel boeren de os de plaats in van het tweede paard. Een dergelijke ontwikkeling vond niet alleen in Lichtenvoorde plaats, maar ook elders in Nederland. Vaak wordt ze in verband gebracht met de gebeurtenissen in het revolutiejaar 1795. Na de inval van de Franse troepen werden boeren gedwongen om paarden en wagens te 'lenen' aan het Franse leger. Volgens de schrijvers van de *Statistieke beschrijving* uit 1826 waren veel boeren hierdoor na 1795 overgestapt van paarden op ossen.⁴⁶ Ook in Lichtenvoorde moesten boeren hun paarden en wagens afstaan aan het Franse leger, getuige de klachten van de Lichtenvoordse gildelieden in 1795 bij het provinciaal bestuur over deze gang van zaken.⁴⁷

Wat betreft Lichtenvoorde bieden de oorlogsomstandigheden in 1795 slechts een gedeeltelijke verklaring voor de afname van het bezit van paarden en wagens. Uit de boedelinventarissen blijkt namelijk dat het bezit van paarden en wagens op het Lichtenvoordse platteland al voor 1795 afnam. Een verklaring hiervoor zou de verarming van de boerenstand kunnen zijn, maar daar was naar mijn idee geen sprake van. De Lichtenvoordse boeren beschikten immers wel over voldoende kapitaalcracht om onroerende goederen aan te schaffen. Ook de opkomst van de wadmolen in de negentiende eeuw geeft aan dat van een verarming van de boerenstand geen sprake was. Wellicht hing de toename van het aantal huishoudens zonder paard en wagen deels samen met de opkomst van de nijverheid op het Lichtenvoordse platteland.⁴⁸ De opkomst van de nijverheid biedt echter geen verklaring voor de toename van het aantal kleine boeren ten koste van het aantal grote boeren en voor de toename van het aantal huishoudens met een os. In boedelbeschrijvingen van ambachtslieden treft men immers geen ossen aan.

Om de afname van het paarden- en wagenbezit onder boeren goed te kunnen verklaren, zal eerst het begrip 'naoberschap' aan de orde moeten komen. Een naoberschap was op het achttiende-

45 Wat het begrip 'keuter' precies inhoudt, is lastig aan te geven. Vaak werden boeren zonder paard aangeduid als keuter, boeren met één paard als kleine boeren en boeren met meer dan één paard als grote boeren. Deze indeling heb ik hier dus overgenomen. J. Bieleman gebruikte voor het begrip 'keuter' een definitie die bij de landbouwtelling uit 1910 werd gehanteerd: "Iemand, wiens hoofdberoep landbouwer is, doch wiens bedrijf zo klein is, dat hij daarop geen volledig zelfstandig bestaan kan vinden." Een keuter kon dus wel een boerenbedrijf hebben, maar was ook afhankelijk van loonarbeid of van de inkomsten uit een ambacht. J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw* (Wageningen 1987) 127-131.

46 Nijhoff, *Statistieke beschrijving*, 264-265.

47 RAG, BAFRA, inv.nr. 463.

48 Over de beroepen die in Lichtenvoorde werden uitgeoefend heb ik helaas alleen gegevens gevonden die betrekking hebben op de negentiende eeuw. Hieruit blijkt onmiskenbaar dat het aantal ambachtslieden in Lichtenvoorde groeide (zie paragraaf 2). Mogelijk was al in de achttiende eeuw sprake van een opkomst van de nijverheid.

en negentiende-eeuwse Oost-Nederlandse platteland een kleine groep boerderijen binnen een marke of buurtschap die door een ondoorzichtig stelsel van wederzijds hulpbetoon met elkaar waren verbonden. De terreinen van het dagelijks leven waarop de burenhulp betrekking had, waren onder andere geboorte, huwelijk en dood. De 'naostnaober' vervulde bij dit soort gelegenheden een belangrijke ceremoniële functie. Bij de bruiloft was hij bijvoorbeeld verantwoordelijk voor de organisatie van de materiële benodigdheden, zoals paarden en wagens. Bij een begrafenis was hij daarnaast ook nog verantwoordelijk voor de aankoop van een graf en het luiden van de klokken. Het vervullen van deze 'naoberplichten' was van belang voor iemands status binnen de plaatselijke gemeenschap. Om aan deze plichten te kunnen voldoen was het bezit van paarden en wagens noodzakelijk. Bij een begrafenis was het althans gebruikelijk dat de kist met de overledene op een wagen werd geladen waar twee paarden voor waren gespannen. Alleen boeren met twee paarden en een wagen waren zo in staat de naoberplichten optimaal te vervullen. Binnen hun naoberschap hadden zij dan ook een bijzondere status. Door hun materieel beschikbaar te stellen voor huwelijken en begrafenissen, toonden zij hun verbondenheid met de plattelandssamenleving, maar onderscheidde zij zich tegelijk van kleine boeren en keuters. Boeren met één paard konden als naostnaober fungeren, maar hadden dan wel de hulp nodig van andere boeren. Boeren zonder paard waren niet in staat om paarden en wagens te leveren bij huwelijks- en begrafenislechtigheden en konden dus ook niet of nauwelijks voldoen aan de naoberplichten.⁴⁹

Uit bovenstaande blijkt, dat het bezit van paarden en wagens in de achttiende en negentiende eeuw niet alleen een economische, maar ook een sociale functie had. De veranderingen in het bezit van paarden, wagens en ossen waren in Lichtenvoorde niet in de eerste plaats het gevolg van de oorlogsomstandigheden tijdens de Bataafs-Franse periode of een eventuele verarming van de boerenstand. Mijns inziens waren de veranderingen in de eerste plaats een gevolg van een mentaliteitsverandering, waarbij de economische betekenis van het paarden- en wagenbezit toenam ten koste van de sociale betekenis. Tussen 1750 en 1850 ging de aandacht van boeren steeds meer uit naar het eigen bedrijf en minder naar het zo goed mogelijk vervullen van de naoberschapsplichten. Sociaal aanzien kon men in de negentiende eeuw in de eerste plaats verkrijgen door het bezit van een eigen goed lopend boerenbedrijf. In die zin hadden paarden en wagens nog wel een sociale betekenis, maar dan als afgeleide van de economische betekenis. Het vervullen van de naoberschapsplichtingen verschoof naar het tweede plan. Een os als trekdier was weliswaar minder productief dan een paard, maar zo beduidend goedkoper, dat een dergelijk bezwaar wegviel. Ook een kar was veel goedkoper dan een wagen. De functie van naostnaober lieten de meeste boeren in de negentiende eeuw over aan een kleine groep van rijke boeren die zich over hun eigen bedrijf geen zorgen hoefden te maken. Het is bovendien mogelijk dat kerk en overheid, die in de negentiende eeuw steeds dieper ingrepen op het dagelijks leven, functies van de naostnaober overnamen.

Het eerder geconstateerde proces van individualisering had dus ook gevolgen voor het bezit van paarden, ossen, wagens en karren. De aandacht van veel plattelandbewoners verschoof van de naoberschap naar het eigen bedrijf en het eigen huishouden; van daaruit profileerde men zich naar buiten toe.

Over het bezit van vee en landbouwwerktuigen in de dorpskom kunnen we kort zijn. Uit een selectie van 61 stadsboedels tussen 1750 en 1850 komt naar voren, dat ossen, wagens en wanmolens hier vrijwel niet voorkwamen. Ook het bezit van twee of meer paarden was hoogst ongebruikelijk. Paarden, ploegen, eggen en karren treft men slechts in tien en varkens in twintig procent van de stadsboedels aan. Veelal had men wel de beschikking over klein landbouwgereedschap en over één of twee koeien. Duidelijke, structurele veranderingen zijn niet waarneembaar, behalve een lichte toename van het percentage boedels waarin ploegen, eggen en karren vermeld staan na 1800. Mogelijk hield dit verband met de scherpe stijging van de graanprijzen tijdens de Bataafs-Franse periode.

49 H.L. Kok, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland* (Lochem 1990) 255; G. Wildenbeest, *De Winterswijkse scholten: opkomst, bloei en neergang. Een antropologische speurtocht naar het fatum van een agrarische elite* (Amsterdam 1985).

De verschillen tussen de dorpskom en het platteland zullen hun oorsprong vinden in de verschillen in de beroepsstructuur: in de dorpskom woonden nu eenmaal minder boeren dan op het platteland. Dit biedt echter geen volledige verklaring. In de dorpskom bevonden zich weliswaar minder boeren dan op het platteland, toch was in het begin van de negentiende eeuw nog altijd ruim veertig procent van de dorpsbevolking werkzaam in de landbouw.⁵⁰

Rentenierstraat/Ganzenmarkt Lichtenvoorde. We zien links het huis van de familie Wolf en rechts de woning van de familie Krabben. De vrouw is Dina Bennink. De foto is van 1948.

Kijkt men alleen naar boedelbeschrijvingen van boeren, dan blijkt bovendien dat stadsboeren minder bedrijfsgoederen hadden dan hun collega's in de buurtschappen. Stadsboeren waren dus minder welvarend dan de plattelandsboeren. Ook uit verschillende belastingbronnen blijkt dat de stadsbevolking armer was dan de bevolking op het platteland.⁵¹ Dit verklaart voor een deel de bovengenoemde verschillen. Kijkt men echter naar het huisraad, dan moet men constateren dat de stadbewoners hun huizen veel rijker hadden ingericht dan de bewoners van het platteland. De verschillen tussen de stad en het platteland hadden blijkbaar niet alleen een economische, maar ook een sociaal-culturele achtergrond. Bewoners van de dorpskom probeerden zich niet van elkaar te onderscheiden door het bezit van paarden en wagens. Dergelijke zaken hadden voor hen maar een beperkte statuswaarde. Een mooi ingericht binnenhuis fungeerde daarentegen als belangrijk statussymbool. Op het platteland was het omgekeerde het geval. Hier trachtte men zich niet zozeer van elkaar te onderscheiden door het bezit van allerlei spulletjes voor het binnenhuis, maar door het bezit van goederen die met het boerenbedrijf te maken hadden. In de volgende paragraaf zullen we nader op de inrichting van het binnenhuis ingaan.

50 GAL, GB, inv.nr. 960.

51 RAG, ARND, inv.nr. 202; GAL, GB, inv.nr. 1042.

7. Het binnenhuis

Omstreeks het midden van de negentiende eeuw bezocht de Zelhemse schrijver J.A. Klokman het oostelijke deel van de Achterhoek. Hij beschouwde zichzelf als een verlicht man en liet dat in zijn reisverslag duidelijk merken door met enigszins neerbuigende verbazing de lokale boerencultuur te beschrijven. Op een zomerse zondag in het jaar 1855 was hij door een welgestelde boerenfamilie uitgenodigd om op bezoek te komen. De woning van het gezin was in de ogen van Klokman niet bijzonder groot; het huis had slechts één deur en drie ramen. Over het binnenhuis schreef hij:

“De woning binnentredende, kwamen wij in eenen tamelijk langen gang, welke naar (...) de deel voerde; ter rechterzijde was eene deur naar de melkkamer en daartegenover een dito, welke naar eene ruime keuken met hooge zoldering geleidde. Het huisraad dat wij hier aantreffen is hoogst eenvoudig; eenige zware eikenhouten kasten en kisten, een dozijn stoelen benevens eene groote ronde tafel, is daarvan het voornaamste; langs de wanden prijken in den rigchel onderscheidene soorten van borden, zoowel van tin als porselein, welke laatsten echter voor het grootste deel defect zijn; boven op de kasten liggen eenige groote blankgeschuurde ketels, waarin zich evengoed uw beeld terugkaatst als in het miniatuurspiegeltje, dat, hoewel het eenige in het vertrek zijnde, slechts een paar palmen in het vierkant beslaat.”⁵²

Klokman was niet onder de indruk. Toch was er enige zorg besteed aan de inrichting van de woning. Naast goedkoop aardewerk was er tin en zelfs porselein dat, hoewel defect, gebruikt werd als wandversiering. De koperen ketel had men met zorg geschuurd. Niettemin was het boerenechtpaar meer ingenomen met het land en vee dat het bezat dan met het huisraad. Na het nuttigen van de thee werd er gewandeld. Trots liet de boer de moestuinen en vlasakkers zien. Aangekomen bij een weiland waarop twee paarden en een koe van hem rondliepen, werd de boer nog trotser. De beesten werden van uitgebreide toelichting voorzien, waarbij de boer niet kon nalaten de waarde ervan te vermelden. Zo wandelend kwam men weer bij het boerenerf. “Hier was nog iets dat wij niet gezien hadden en waarop de Achterhoeksche boer echter hoogen prijs stelt, het waren de varkens”, aldus Klokman.⁵³

De boerderij was in Klokman's ogen klein en karig ingericht. Zijn trots en identiteit ontleende de boer aan het bezit van land en vee. In hoeverre is het beeld dat Klokman's schetst van toepassing op het achttiende- en negentiende-eeuwse Lichtenvoorde? Een kohier van de belasting op deuren en vensters uit 1812 verschaft indirect informatie over de grootte van de woningen in Lichtenvoorde.⁵⁴ In het kohier staat aangegeven hoeveel deuren/vensters elke huis heeft. De huizen die het kohier vermeldt, heb ik verdeeld over drie groepen:

huizen met niet meer dan 3 deuren/vensters;

huizen met 4 of 5 deuren/vensters;

huizen met 6 of meer deuren/vensters.

De gegevens zijn voor het platteland en de dorpskom afzonderlijk ondergebracht in de onderstaande tabel:

Tabel 1. Huizen per aantallen deuren vensters in percentages van de totale aantallen huizen (1812).

Aantallen deuren/vensters ⁵⁵	Platteland	Dorpskom
1-3	65	45
4-5	20	29
> 5	13	26
<i>N</i>	360	116

52 J.A. Klokman, *Schetsen en tafereelen uit den Achterhoek* (Doetinchem 1856; herdruk Doetinchem 1974) 69-70.

53 Ibidem, 74-75.

54 GAL, GB, inv.nr. 960.

55 De deur van de deel is hierbij niet meegerekend.

Tabel 1 laat zien dat de boerenwoningen op het Lichtenvoordse platteland inderdaad relatief klein waren. Ze hadden gemiddeld minder deuren/vensters dan de woningen in de dorpskom.

Ook in de boedelinventarissen herkent men het beeld dat Klokman schetst. De in de inleiding genoemde achttiende-eeuwse familie Te Goldewijk had een groot boerenbedrijf. De boedelinventaris maakt melding van onder andere drie paarden, twee wagens en aandelen in vijf boerenbedrijven. De inrichting van het binnenhuis was echter kaal en week weinig af van de doorsnee-inrichting van het binnenhuis van een keuterboer.

In negentiende-eeuwse plattelandsboedels treft men doorgaans meer huisraad aan dan in achttiende-eeuwse. Toch werd ook in de negentiende eeuw in de dorpskom veel meer zorg besteed aan de inrichting van het binnenhuis dan op het platteland. Neem bijvoorbeeld het huishouden van de stadsboeren Harmanus Weijenburg en Anna Grada ten Brundel. Na het overlijden van Harmanus Weijenburg in 1844 werd een boedelinventaris opgesteld.⁵⁶ De familie Weijenburg had aan de Ganzenmarkt, tegenover de hervormde kerk, een huis met erf. In de kring van Lichtenvoorde bezat ze nog een perceel hofgrond en een perceel weiland. De roerende bedrijfsgoederen bestonden uit twee koeien, een kar, een ploeg, twee eggen en klein gereedschap. De familie Weijenburg had weinig bedrijfsgoederen en bovendien geen paard; ze behoorde tot de categorie 'keuterboeren'. Men zou verwachten dat een dergelijk gezin niet de middelen had om veel huisraad te verwerven, maar het tegendeel is waar. De eiken kleerkast met een waarde van f 16,- was het pronkstuk van de familie Weijenburg, maar ook het bureau van f 15,- mocht er wezen. Verder stonden in de woning aan de Ganzenmarkt een kast zonder nadere aanduiding en vijf kisten. Voor de ramen hingen gordijnen, wat in woningen op het platteland vrijwel nooit het geval was. Aan de muur hingen een spiegel met scheerbekken en een Friese klok. Naast de gebruikelijke borden, schotels en lepels, bestond het servies van het echtpaar Weijenburg uit onder andere een zoutvat, een botervat, een mosterdpot, een suikerpot, een oliepot, een melkkan, een trekpot en achttien paar theegoed. Het servies kende een zekere mate van diversiteit.

Stadsboeren hadden over het algemeen meer huisraad en minder bedrijfsgoederen dan hun beroepsgenoten op het platteland. Zij bekleedden een soort tussenpositie tussen de overige stadsbewoners en de bewoners van de buurtschappen. Op hun beurt hadden ambachtslieden en neringdoenden in de dorpskom gemiddeld meer huisraad dan stadsboeren. De boedelinventaris uit 1831 van Johannes Weenink en Johanna van Harxen getuigt hiervan.⁵⁷ Het echtpaar woonde in de dorpskom en verdiende de kost als koperslager en winkelier. Het bezat geen onroerende goederen. Vee en landbouwwerktuigen had het echtpaar evenmin. De roerende goederen staan in de inventaris per vertrek genoteerd. De woning was opgedeeld in een keuken, een werkkamer en een voorhuis. In de keuken werd gewoond, gekookt en waarschijnlijk ook geslapen. De wanden van de keuken waren behangen met twaalf schilderijen en een spiegel. Verder trof de notaris er onder andere een klok van maar liefst f 20,-, een kabinet ter waarde f 18,-, een kast zonder nadere aanduiding, een latafel, twee vogelkooitjes en twee porseleinen kandelaars. Het servies dat in de keuken stond was behoorlijk divers; pronkstuk was ongetwijfeld het porseleinen servies met theeblaadje. Het voorhuis fungeerde als winkel van smids- en kruidenierswaren. De winkelvoorraad bestond onder andere uit koffiekannen, theepotten, strijkijzers, peper, suiker, koffie, thee en tabak. Onder het kopje 'werkkamer' treft men in de boedelbeschrijving allerhande smidsgereedschap.

Door alle boedelinventarissen uit de selectie in de analyse te betrekken, kunnen bovenstaande bevindingen worden onderbouwd met kwantitatieve gegevens. Voor het overzicht heb ik de boedelinventarissen wederom verdeeld over vier perioden: 1750-1775, 1775-1800, 1800-1825 en 1825-1850. Omdat het ondoenlijk is al het huisraad in het onderzoek te betrekken, heb ik mij beperkt tot spiegels, prenten en schilderijen, gordijnen, klokken, kachels en kasten.

De verschillen tussen de dorpskom en het platteland komen het duidelijkst naar voren in de aanwezigheid van wandversiering en gordijnen. In de dorpskom bevonden zich tot 1825 in

56 RAG, NA, inv.nr. 3591.

57 RAG, NA, inv.nr. 992.

vijfzeventig procent van de boedels een spiegel. In de periode 1825-1850 lag het percentage op bijna honderd. Op het platteland bevonden zich tot 1825 in vijftien procent van de boedels een spiegel. Na 1825 steeg het aanwezigheidspercentage op het platteland vrij abrupt naar tachtig. Prenten en schilderijen kwamen eveneens pas na 1825 in de mode. In de dorpskom had tussen 1750 en 1825 twintig procent van de huishoudens uit de selectie één of meer prenten/schilderijen aan de muur hangen. Op het platteland hing in deze periode in geen enkel huishouden uit onze selectie een prent/schilderij aan de muur. Na 1825 bevonden zich in zestig procent van de stadsboedels een prent/schilderij. Op het platteland lag het percentage na 1825 op twintig. Met betrekking tot het bezit van gordijnen ziet men op het platteland een zelfde ontwikkeling: tot 1825 lag het percentage boedels met gordijnen op nul; in de periode 1825-1850 steeg het percentage tot ruim twintig. De gordijnen werden gebruikt om voor het venster te hangen of voor de bedstede. In de dorpskom treft men tot 1825 in dertig procent van de boedels gordijnen aan. Na 1825 steeg het percentage tot ruim tachtig.

Een voorwerp dat zowel in de stad als op het platteland voor 1825 niet of nauwelijks voorkwam, is de kachel. Na 1825 kwam daar enige verandering in. Tussen 1825 en 1850 had ruim dertig procent van de huishoudens uit de stad een kachel; op het platteland lag het percentage gedurende deze periode op vijftien.

De toename van het bezit van klokken ging geleidelijker dan de toename van het bezit van bovengenoemde voorwerpen. In de dorpskom steeg het aanwezigheidspercentage van klokken in boedels geleidelijk van dertig in de periode 1750-1775 tot negentig in de periode 1825-1850. Op het platteland steeg het percentage van tien in de periode 1750-1775 tot bijna honderd in de periode 1825-1850.

Kijkt men naar het meubilair, dan valt met name de opkomst van de kleerkast en het kabinet op. Waarschijnlijk vervingen deze kasten de kleerkist. Kleerkasten, -kisten en kabinetten dienden als opbergplaats voor kleding, linnen en sieraden. In de dorpskom had tot 1800 ruim twintig procent van de huishoudens uit de selectie een kleerkast in huis staan. Nadien steeg het percentage tot meer dan vijftig. Het kabinet treft men tot 1825 in een kwart van de stadsboedels aan. In de periode 1825-1850 lag het percentage op vijfendertig. Op het platteland waren voor 1800 kleerkasten en kabinetten zeer schaars aanwezig. In de periode 1825-1850 was het percentage plattelandshuishoudens met kleerkasten gestegen tot vijfendertig. Het percentage plattelandshuishoudens met een kabinet steeg weliswaar na 1800, maar kwam toch niet boven de tien uit.

Twee zaken zijn in het voorgaande duidelijk naar voren gekomen. Ten eerste hadden bewoners van de dorpskom doorgaans meer huisraad dan de plattelandsbevolking. Ten tweede ging men zowel in de dorpskom als op het platteland na 1800 meer aandacht besteden aan de inrichting van het binnenhuis. Dit laatste hield wellicht verband met de door A.J. Schuurman beschreven ideologie van de huiselijkheid die in de negentiende eeuw internationaal opkwam en gekenmerkt werd door een hang naar veiligheid, comfort en gezelligheid. Verlichte heren, verenigd in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, propageerden een burgerlijke, naar binnen gerichte levensstijl ter bestrijding van allerlei maatschappelijke kwalen. Hun beschavingsarbeid was vooral gericht op de stedelijke arbeiders, maar sloeg ook aan bij andere groepen in de samenleving.⁵⁸

8. Individualisering en huiselijkheid

In de inleiding stelden we ons de vraag: welke betekenissen gaven de Lichtenvoorders aan de materiële werkelijkheid die hen omringde? Ofwel: hoe zag de materiële cultuur in Lichtenvoorde eruit? Het huisraad dat in de vorige paragraaf aan de orde kwam, had in de eerste plaats een praktische betekenis.

58 A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19de eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen 1989) 255-268.

Stoelen had men nu eenmaal nodig om op te zitten, kasten en kisten om spullen in op te bergen en borden om van te eten. Daarnaast hadden deze goederen een sociale betekenis; ze fungeerden als statussymbolen. Met het bezit van zaken als schilderijen, kabinetten en porselein servies identificeerde men zich met een groep, waarin een rijk gedecoreerd binnenhuis op prijs werd gesteld. Tegelijk onderscheidde men zich van plaatsgenoten die dergelijke goederen niet of in mindere mate hadden.

In de stad Lichtenvoorde was de sociale functie van het huisraad zeer duidelijk aanwezig. Rijke stadsbewoners onderscheidden zich van minder welgestelde stadsbewoners door het bezit van een groot en mooi ingericht huis. Op het achttiende-eeuwse platteland overheerste daarentegen de praktische functie. Dit verklaart waarom schilderijen, goederen zonder een direct praktische functie, tot 1825 in geen enkele plattelandsboedel uit de selectie voorkomen. Verschillen in welstand tussen plattelandbewoners uitten zich slechts in zeer beperkte mate in de inrichting van het binnenhuis. Na 1800 kwam hierin enige verandering. De sociale functie van het bezit van huisraad werd sterker, hoewel nog altijd de praktische betekenis overheerste.

De sociale betekenis die de inrichting van de woning in de dorpskom had, verwijst naar een naar binnen gerichte levensstijl. In de dorpskom was de bevolkingsdichtheid groter dan op het platteland, waardoor men sterker dan op het platteland de behoefte voelde aan een scherp onderscheid tussen het privé- en het publiek domein. Bewoners van de dorpskom hadden daarom grotere, en rijker ingerichte woningen dan de plattelandsbevolking. Vanuit het privé-domein werd de eigen identiteit vormgegeven. Op het platteland overheerste een naar buiten gerichte levensstijl. Het was dunner bevolkt dan de dorpskom, waardoor men minder de behoefte voelde om de grenzen tussen privé- en publiek domein scherp te trekken. Met name in de achttiende eeuw was dit het geval. De plattelandsbewoners onderscheidden zich van elkaar in de publieke ruimte, door het bezit van aandelen in elkaars boerderijen en het bezit van vee en landbouwwerktuigen.

Lievelde rond 1895. Koehoudster Janna Stortelder (Woltas) met kind in de omgeving van 't Braker.

Onroerende goederen, vee en landbouwwerktuigen hadden op het Lichtenvoordse platteland een economische en een sociale betekenis. Ze verschaften de bezitters inkomen, maar tegelijk ook sociale status. In de achttiende eeuw onderscheidde een welvarende boer zich van een keuter of landarbeider door het bezit van aandelen in verschillende boerenbedrijven, paarden en wagens. In de negentiende eeuw onderscheidde een welvarende boer zich door het bezit van een goedlopend, ongedeelde boerenbedrijf.

In de dorpskom hadden vee en landbouwwerktuigen bijna uitsluitend een economische betekenis. Het bezit van een paard en wagen gold hier niet als bijzonder statusverhogend. Onroerende goederen hadden in de dorpskom waarschijnlijk wél een sociale functie naast de economische. Zo had de rijke logementhouder Jan Wijnveld, woonachtig in de dorpskom, aan het begin van de negentiende eeuw drie hoeven in hun geheel in eigendom. Een andere uitzonderlijk rijke inwoner van de dorpskom was Gerrit Hendrik Schepers. Hij was koster en onderwijzer, terwijl zijn vrouw een winkeltje dreef. Hij bezat voor meer dan f 10.000,- aan onroerende goederen. De onroerende goederen waren waarschijnlijk beleggingsobjecten, maar zullen ook hebben gefungeerd als statussymbool.

Het feit dat onroerende goederen naast een economische ook een sociale functie hadden, hing voor een deel samen met de politieke betekenis die men aan deze goederen toekende. Eigenaren van gewaarde hoeven hadden immers stemrecht in de marken. Bovendien berustte het kiesrecht in de negentiende eeuw voornamelijk op de aanslagen in de grondbelasting. Grondbezit vormde zo een machtsfactor in de plaatselijke politiek. Onroerend goed had zowel voor bewoners van de dorpskom als voor bewoners van de buurtschappen een politieke betekenis, die de sociale betekenis van deze goederen versterkte.

De inwoners van de heerlijkheid Lichtenvoorde zullen beslist op de hoogte zijn geweest van de cultuurverschillen tussen de stads- en plattelandsbewoners. Men leefde niet langs elkaar heen.⁵⁹ Wellicht was het zelfs zo, dat een stadsbewoner het bezit van bedrijfsgoederen als maatstaf nam voor de status van een plattelandsbewoner; omgekeerd mat een plattelandsbewoner de status van stadsbewoner af aan de inrichting van diens binnenhuis.

Veranderingen in het bezit van onroerende goederen, vee en landbouwgereedschap op het platteland brachten we in verband met een mentaliteitsverandering die in de tweede helft van de achttiende eeuw aan de gang was en na 1800 in een stroomversnelling geraakte. Het ging hier om de groeiende behoefte aan het afbakenen van de grenzen tussen privé- en publiek domein. Dit proces van individualisering was op zijn beurt een gevolg van de groei van de groep eigengeërfde boeren. Aanvankelijk uitte de verandering in mentaliteit zich in een toenemende oriëntatie op het eigen boerenbedrijf. De grenzen tussen privé en publiek werden scherper, maar de levensstijl op het platteland bleef naar buiten gericht. Een boer ontleende zijn status aan een privé-boerenbedrijf, een bedrijf waar anderen geen aandelen in hadden; hij ontleende zijn status niet aan een mooi ingericht binnenhuis. Pas in de loop van de negentiende eeuw kwam hier enige verandering in. In steeds meer boerderijen op het platteland verschenen schilderijen, prenten, spiegeltjes, gordijnen, kleerkasten en kabinetten. Kijkt men naar de Lichtenvoordse boedelbeschrijvingen van na 1850, dan lijkt het erop dat dit proces zich doorzette. De levensstijl op het platteland richtte zich steeds meer naar binnen.

De toename van het bezit van huisraad onder de plattelandsbevolking was een gevolg van het individualiseringsproces dat al in de achttiende eeuw gaande was. Dit proces werd in gang gezet door de toename van het aantal eigengeërfde boeren. In de loop van de negentiende eeuw werd dit proces in Lichtenvoorde gevoed door de opkomende ideologie van de huiselijkheid. Volgens A.J. Schuurman werd de huiselijkheidsideologie uiteindelijk succesvol, doordat ze aansloot bij de verlangens van mensen.⁶⁰ Op het Lichtenvoordse platteland sloot het idee van de huiselijkheid aan bij het proces van individualisering en versterkte op zijn beurt dat proces. Een van oorsprong burgerlijke, naar binnen gerichte levensstijl vond zo ingang op het platteland. Ook in de dorpskom sloot het huiselijkheidsideaal aan bij de verlangens van de mensen. Het sloot immers aan bij de naar binnen gerichte levensstijl, waarmee zij zich van oudsher onderscheidten van de plattelandsbevolking.

⁵⁹ Vgl. J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit* (Wageningen 1999) 202.

⁶⁰ Schuurman, *Materiële cultuur*, 265.

Boern van gistern, alles geet veurbi-j

Verslag over vertoning klankbeeld

Op 11 december 2003 organiseerde de werkgroep Excursies/lezingen van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde een avond voor de leden, maar ook niet-leden waren welkom. Getoond werd het klankbeeld 'Boern van gistern, alles geet veurbi-j', samengesteld door de heren Rouwhorst en Graaskamp. Het verhaalt over het leven van boerengezinnen in de Achterhoek gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw.

Ruim 130 personen waren present op deze bijeenkomst en ze zijn zeker aan hun trekken gekomen. Wat aan beelden en verhalen werd gepresenteerd, gaf een goed overzicht van veel aspecten van het leven op het Achterhoekse platteland in het begin van de vorige eeuw. Niet alleen de economische, maar ook de sociale en emotionele kanten van het destijds harde bestaan komen duidelijk naar voren. In het klankbeeld, gebaseerd op de vier jaargetijden, krijgt alles een plaats. Het geeft een duidelijk beeld over hoe de mensen leefden, hoe ze omgingen met elkaar, met hun dieren en met de natuur. Niet alleen het zaaien, verzorgen en oogsten van gewassen, maar ook geboorte, jeugd, trouwen en tenslotte overlijden, komen aan de orde. Uit de beelden valt de enorme inventiviteit op, die mensen aan de dag legden, die van de karige opbrengst van de Achterhoekse bodem moesten leven. Alles werd gebruikt, niet alleen twijgen om manden te vlechten, takkenbossen om te kunnen koken en te verwarmen, maar ook rijshout om bezems te maken. Gereedschap als vlegel en stelen voor schoffels e.d., tot zelfs harkentanden toe, werden uit het Achterhoekse hout gesneden. Bij het slachten werd de blaas van het geslachte varken bewaard om als speelgoed te dienen.

De afhankelijkheid, niet alleen van bodem en weer, maar ook van de gemeenschap, komt in het klankbeeld duidelijk naar voren. De gezinnen woonden en werkten veelal samen, meerdere generaties onder een dak. De grootouders pasten op huis en kinderen, verzorgden de kippen en de moestuin, terwijl de ouders het werk op het land deden: bemesten, zaaien en oogsten. Rogge en aardappels waren de belangrijkste gewassen. Bij het 'grotere' werk als oogsten en ontginnen (drie ossen voor een ploeg) was de hele buurt betrokken. Dit gold zeker ook voor omstandigheden als bruiloften en geboorten en niet te vergeten bij overlijden.

Ook in de winter, als de wegen slecht waren door modder en sneeuw, was de buurtgemeenschap erg belangrijk, evenals natuurlijk bij de winterfeesten, nieuwjaarsvisite en het 'ni-jjaor winnen' door de kinderen.

Al die facetten uit het leven van die tijd werden getoond via telkens in elkaar overlopende dia's. De ongedwongen verteltrant van de commentator - de *voice over* noemen we dat begeleidende commentaar tegenwoordig - zorgde ervoor dat de aandacht van de toeschouwer geen moment verslapt. De werkgroep Excursies/lezingen heeft met dit klankbeeld zonder twijfel veel mensen een prachtige avond bezorgd.

H. te Brake

Het 75-jarig bestaan van het School- en Volksfeest in Lievelede

In het jaar 1929 werd in Lievelede de r.-k. lagere school geopend. Bij die gelegenheid ontstonden er veel verenigingen en ook de kermis van Lievelede is zo ontstaan. De eerste voorzitter van het School- en Volksfeest was de heer B. Weenink. Natuurlijk was dat feest in het begin heel erg klein, en zal het op een heel andere manier gevierd zijn dan nu het geval is. Er zullen wel kinderspelletjes gehouden zijn, voor de volwassenen was er vast wel een harmonicaspeler met dansmuziek en voor de jongens en mannen zal er vogelschieten geweest zijn. Na de Tweede Wereldoorlog werd de draad weer opgepakt, en het bestuur organiseerde in 1946 opnieuw het School- en Volksfeest.

Het bestuur heeft altijd bestaan uit mensen uit de gehele Lieveledse samenleving. Rang, stand en geloofsovertuiging waren nooit aan de orde. Misschien is daarom ook al die jaren dit feest intact gebleven. Dit jaar was er voor de 43ste maal een optocht gekoppeld aan het School- en Volksfeest Lievelede. Kort na de Tweede Wereldoorlog waren er ook al enkele wagens gemaakt, maar dan wel in de eenvoud van die tijd. Zo was er bijvoorbeeld een boerenbruiloft te zien, de bruidskoe en het spinnewiel, en wat er zoal nog meer bij hoorde. Maar spreken we echt over een jaarlijks terugkerende optocht met de kermis, dan moeten we teruggaan naar 1960. Omdat Lievelede verschillende buurten heeft - zes in totaal - was de opzet dat elke buurt een wagen zou gaan bouwen. Dit waren wagens, gemaakt van verschillende materialen, en ook de natuur hielp mee. Er werden elementen gebruikt die in de natuur voor het grijpen lagen, zoals boompjes, heide en andere volop in de vrije natuur voorkomende bruikbare flora; iets dat nu totaal niet meer aan de orde is en dat is natuurlijk maar goed ook.

Langzaam aan kreeg de optocht steeds meer gestalte en in de daarop volgende jaren kwamen hardboard en aanverwante materialen steeds meer in beeld. Er was veel schilderwerk en zo ontstond er destijds een allegorische optocht, wat wil zeggen een optocht met voorstellingen die niet letterlijk, maar zinnebeeldig opgevat moeten worden. Het School- en Volksfeest Lievelede kreeg hiermee een schitterende start op de zondagmiddag.

Het zal 1970 of 1971 geweest zijn toen de buurtvereniging 'De Stegge' met de eerste wagen voor de dag kwam die gemaakt was van... wol! Het thema was 'Space Shuttle' en deze wagen gaf in feite de start voor het hedendaagse wolcorso. Maar niet alle wagenbouwers namen het jaar daarop de toepassing van wol meteen over. Het zou nog heel wat jaren duren voordat de optocht echt 'wolcorso' mocht gaan heten. Maar in het midden van de jaren zeventig werd wol steeds meer gebruikt en er kwamen steeds grotere projecten. Maar omdat het niet verplicht was om een wagen van wol te maken, waren er ook wagenbouwers die andere materialen gebruikten. Zo had de buurtvereniging 'Um de Mölle' een paar jaar een wagen die gemaakt was van verschillende zaden. Daarbij moet je dan denken aan zonnepitten, kanariezaad en diverse andere zaden. Deze werden dan op de figuren geplakt en – dat moge duidelijk zijn – dit was een gigantische klus en... erg kostbaar. Het prijzengeld stond niet in verhouding tot de gemaakte kosten, en je zou haast kunnen zeggen dat je op zwart zaad was komen te zitten als daarmee was doorgedaan. Dus werd steeds vaker wol gebruikt, maar ook dat kende zijn problemen.

De groep HBTB, 1984, met de wagen Olympische spelen in Los Angeles.

Hoe kom je aan de goede wol en hoe krijg je het allemaal goed vast. De buitenstaander heeft daar geen idee van. Ten eerste is de de wol die gebruikt wordt een andere soort dan waar normaal mee gebreid wordt: de wol uit de karpetindustrie. Het garen uit die industrie heeft 'volume', is dus dikker dan de wol uit de brei-industrie. Wol wordt geveerd als streng en later weer gespoeld. Gespoelde garens zijn in het corso niet nodig, enkel garens op streng. De strengen worden verknipt tot stukjes van gemiddeld een cm. En met knippen wordt ook echt knippen bedoeld. Dat gebeurt met een gewone schaar. Op deze manier krijgt men dus duizenden korte stukjes wol. Je zou ze ook 'polen' mogen noemen. En omdat in het naburige Lichtenvoorde een bedrijf is gevestigd dat karpetten produceert en vaak restanten wol verkoopt, kwamen de wagenbouwers in aanraking met deze wollen garens. Het bedrijf gaf alle medewerking en de prijzen waren niet hoog.

De kleuren waren wel eens een probleem, want een weverij gebruikt niet alle kleuren die voor de te maken voorstellingen nodig zijn. Kanariegeel of signaalrood zijn bijvoorbeeld geen kleuren die vaak worden gebruikt in de karpetindustrie. Op die kleuren kom ik straks nog even terug. Je hebt te maken met kleuren die op dat moment gangbaar zijn in het interieur en dat is dus vaak per jaar verschillend.

Zijn alle strengen eenmaal verknipt, dan kan er geplakt worden. De onderbouw van een wolcorsowagen is te vergelijken met die van een corsowagen die gebruikt wordt bij de bekende dahliacorso's. Die onderbouw kan bestaan uit betonijzer, gaas, hout en heel veel papier-maché. Soms wordt het papier-maché geveerd in de gewenste kleur. Daarna worden de duizenden kleine stukjes wol er opgeplakt. En dat gebeurt met veel precisie, omdat het oppervlak glad en strak moet zijn. Het moet overkomen alsof het geveerd is. De lijm is dezelfde als die bij het dahliacorso wordt gebruikt.

Dan nog iets over de geschiedenis en totstandkoming van het wolcorso. Steeds meer wagens werden gemaakt van wol en de onderwerpen werden ook steeds groter. Wol bleek een ideaal materiaal voor het maken van corsowagens. Zo is wol bijvoorbeeld niet aan bederf onderhevig, in tegenstelling tot

dahlia's. Met het plakken van dahlia's kun je hooguit twee dagen voor het corso beginnen. Met wol kun je in feite al midden in de zomer gaan plakken.

Men was in Lievelede al bijna gewend aan een wolcorso, tot in het midden van de jaren tachtig de wolprijzen flink gingen stijgen. Het oude probleem was er weer: de onkosten waren hoger dan het prijzengeld. En zo bloedde het corso heel langzaam dood. Toen werden de hoofden bij elkaar gestoken en er werd naar een ander materiaal uitgezien. Houtkrullen, dát moest het gaan worden. Gewoon houtkrullen bij een timmerbedrijf ophalen, die verven in grote vaten, of eerst op de onderbouw plakken en dan in kleur spuiten. Het was nieuw; nergens ooit gezien. Toch hield deze werkwijze niet lang stand; de uitbeeldingen werden te grof en de wagenbouwers hadden de zin eraf. In het jaar 1993 was er helemaal geen optocht meer. Het bestuur van de Stichting School- en Volksfeest had dus een probleem.

De groep Borgheijink in het wolcorso van 1985 met de wagen Sesamstraat.

In plaats van een corsowagenoptocht werd nu een oldtimervereniging benaderd die een optocht op straat bracht van oude tractoren, motoren en auto's. Niemand was daar echter blij mee en tijdens de kermis werd er alweer gesproken over een corso in 1994.

Na de kermis kwamen er gesprekken en dat resulteerde in de herstart van een corso, waarin weer wol zou worden gebruikt. Er werd afgesproken dat alle wagens van wol zouden worden gemaakt, ook die van de jeugd. Dit kon nu weer, omdat de wolprijzen intussen drastisch waren gedaald. Er zou wol centraal worden ingekocht door een werkgroep binnen de stichting. Die zou voor de hoeveelheid en de diversiteit van kleuren gaan zorgen. Ook de lijm zou gedistribueerd worden door deze stichting. En zo kwam de herstart in 1994 tot stand. Alle wagenbouwers hadden gehoor gegeven en er kwam een prachtig corso op straat. En omdat alle wagens waren gemaakt met wol als afwerking, kon er gesproken worden van een wolcorso. Ook de jeugd en jonge vriendengroepen doen mee. Dat is toe te juichen, want dat zijn de mensen die straks het wolcorso in leven moeten houden.

Het wolcorso kreeg steeds meer bijval en het gaat er steeds professioneler aan toe. Ook de

kleurenstroom is perfect, omdat de wagenbouwers aan de hand van 'ralnummers' kunnen aangeven welke hoeveelheid van elke kleur ze nodig hebben. De wol wordt dan bij een gareneredelingsbedrijf ingeverfd. Ook de lijmlivering wordt verzorgd en zodoende hebben de wagenbouwers meer tijd om zich met het bouwen zelf bezig te houden; de rest wordt in feite door anderen geregeld.

Sommige wagens gebruiken meer dan 100 kilo wol. Het knippen met een gewone schaar raakt ook steeds meer in onbruik, sinds techneuten uit Lievelede zelf machines hebben ontwikkeld die de strengen wol keurig op de gewenste lengte knippen. Ook hierdoor blijft er meer tijd over voor het bouwen en plakken, wat de kwaliteit en uitstraling van het corso alleen maar ten goede komt. Mede daarom is het wolcorso zo uniek, het enige in Europa en een en al kleur. En heel blij zijn de corsomensen natuurlijk met de financiële ondersteuning. Want anders zou het wel eens moeilijk kunnen worden. Een bezoek aan het wolcorso is echt de moeite waard. De entree is gratis en er zijn voldoende parkeergelegenheden. En na het corso kan er kermis gevierd worden.

Henk Nijenhuis

Het wolcorso anno 2001. Ook toen al stond de gemeentelijke herindeling in de belangstelling.

Foto-expositie en dia-avond in Lievelede

zondag 21 maart 2004

Donkere najaarswolken dreven laag over. Gestaaag plensde de regen neer. Een paard ploegde over de zompige zandweg. Het dier zeulde een stortkar voort. Naast de combinatie liep de voerman, die het beste wegdeel opzocht. De twee grote wielen trokken diepe sporen in het verzadigde wegdek. Ze werden meteen opgevuld met troebel water. Het flauwe zonlicht dat af en toe door het wolkendek brak, viel op het rusteloze water in de twee pas gegraven kanaaltjes: twee lange slierten oplichtend water, feeëriek en beangstigend tegelijk.

De 150 bezoekers keken ingetogen naar het spel van mens en dier met de elementen, in het Lieveledse landschap van weleer. Het was een van de eerste dia's die Gerhard Eppingbroek op het scherm in de grote zaal van Reijrink vertoonde. Het publiek leefde mee: de ouderen herbeleefden met enige weemoed die 'goede oude tijd'. De jongeren, eveneens onder de indruk van het plaatje, maar dan anders, hedendaagser, konden zich nauwelijks voorstellen dat het ooit zo is geweest.

Het bleef niet bij die ene dia. De avond van de eerste lentedag van 2004 was nog jong. Er zouden nog 195 dia's volgen: van gebouwen, van bijzondere personen, van evenementen en van merkwaardige voorvallen, toevalligheden ook.

Toevallig was bijvoorbeeld de molen van Beusink en de bouw van de Christus Koningkerk op een en dezelfde dia. Het kan verkeren in dialand: de molen in verval en genomineerd om afgebroken te worden, de kerk in aanbouw. De plaats waar de fundamenteën worden gelegd, is reeds uitgegraven, de vaklieden staan klaar om met de bouwactiviteiten te beginnen. De heer Te Plate, een karakteristiek figuur, werd deze avond weer honderd jaar. De krasse eeuweling stond in het middelpunt van de belangstelling. De kinderen, familieleden, vrienden en bekenden hieven het glas op zijn gezondheid. De burgemeester hield een toespraak. Het hele feest duurde drie dia's lang. En passant kwam zijn vroegere woning ook nog in beeld, met de zandweg ernaast. De voerweg was door betonnen paaltjes van het rijwielpad gescheiden. Inmiddels is zijn moeizaam verworven goed jaren geleden weggevaagd door asfalt en beton.

Tijdens de kermisdagen laat Lievelede zien waar het groot in is: onder meer in het wolcorso. Ongeveer tien grote wagens trokken voorbij. Prachtige wagens met allegorische of actuele onderwerpen. Jong geleerd is oud gedaan. De kleine wagens, gemaakt door de 'toekomst van het dorp', pronkstukken van vernuft en juweeltjes qua afwerking, deden niet voor de grote onder: de vooruitzichten zijn dus hoopvol.

Kermis in Lievelede zonder voetbalwedstrijd is ondenkbaar. Deze keer werd de beladen match tussen een versterkt Erix en Longa'30 uit Lichtenvoorde herhaald. Pastoor Mientjes verrichtte de aftrap. Hij schoof de bal onder toezien oog van Jan Manschot, de forse midvoor van Longa'30, tergend langzaam naar de eigen partij. Een van de jongens van Kramer stond al gereed om de bal in ontvangst te nemen. De balans bleef deze avond mooi in evenwicht. Beide partijen kwamen niet tot scoren. Het publiek gedroeg zich voorbeeldig. Het genoot stilzwijgend van het spel. De arbiter hoefde geen enkele keer in actie te komen...

Prachtig waren de dia's van bestaande en verdwenen boerderijen. Zomer en winter liggen op een dia-avond dicht bij elkaar, minder dan een kwartier. Fel stak erve Wassink af tegen de strakblauwe hemel in de zinderende zomerzon, oogverblindend schoon was slechts enkele dia's later een boerderij in een sneeuwlandschap. Lievelede is mooi, heel mooi! Dat vonden de toeschouwers ook. Na de laatste dia bekrachtigden zij dat met een klaterend applaus.

Voorafgaand aan de de dia-avond was er een foto-expositie, die om 14.00 uur begon. Groot formaat school- en groepsfoto's vormden de hoofdmoot. De expositie trok ruim 140 belangstellenden. Gezellig schuifelden zij ingespannen langs de tafels en de panelen, spiedend naar vrienden en bekenden. Af en toe kon een bezoeker een kreet van verbazing niet onderdrukken, vooral als hij of zij zichzelf ontwaarde op een foto waarvan hij of zij het bestaan nooit had geweten. Voor een vriendenprijs bestelden zij een afdruk van dat kiekje bij Eppingbroek. Waar een foto-expositie al niet goed voor is.

Deze foto dateert uit 1926 en is genomen in de omgeving van Lievele. Wegen als deze waren er in die tijd in de Achterhoek nog talloze. Helaas is de persoon op de foto onbekend.

'n Pötjen biljattn.

'n Good jaor elene bu'w bi-j ons in 't café ne biljatclub begonne. Tone van de Kie:ne, Leo van de Knevel, Loeks Theo en ikke. Alhowal wi-j ginne van dreeën 'n hoog gemiddelde haddn, woddn wi-j toch metene in 't earste jaor al kampioen en krege wi-j de kans um in Grolle te spölln um 't kampioenschap van 't gewest. Too der tied ha'j daor café de Pelikaan. Daor moste wi-j hen en hoo 't ok allemaole egaone is is mi-j ga neet meer dudelijk maor wi-j wonn daor de finale. Too begon 't een en 't ander pas echt menes te woddn. Ze neugden ons uut te kommn spölln in Daevnter veur 't kampioenschap van 't district. Wee dat dan won moch naor Amesfoort veur 't kampioenschap van 't hele land. Wi-j mostn effen uutvigeliern hoo offe wi-j mostn rie:n, maor hoo of te boo 't ok is egaone de reize naor Daevnter lonen zich want wi-j wonn de finale en too ging 't op Amesfoort an.

Van de biljatbond kree'w ne brief waorin ston wa'w allemaole an mostn hebbn. Ne zwatte bokse met 'n wit spothemd en daor aoverheer 'n zwat vesken met zo'n klein zeksken d'r op waor da'j ow kriet in konn doon. Leo had allene maor ne zwatten pullover maor ziene vrouwe zei dat dat ok wal kon "At ze begint te galvern," zei ze, "stuur i-j ze maor op mi-j an. Dan zal ik ze wal 's effen lieke zett'n". Loeks Theo had ne zwattn trui en dat zol dan ok wal könn. In juni woddn dat toernooi ehollene en umdat onze competitie al in uutgaonstied edaone was hadde wi-j in gin twee maond ne biljatknuppel in de hande ehad. Ik zei nog tegen Tone: "Mo'w neet 's ne kere trainn?". "Bu'j gek," zei den, "dee westersen kö'w met gemak an. Dee lao'w alle heuke van 't biljat zeen".

Utgerekkend op 'n dag van de wedstrijd had Leo van de Knevel 's mõns easte nog ne grove en hee mos 's meddags nog hen beton stott'n. Zodäönig wazze wi-j al an de late kante en he'w hum zo achter de betonmölle vandan etrokkene. Hee hef zich in 'n trein 't goeie grei an-edaone. Too'w ankwammn en de zale inleepn waor 't allemaole gebeurn mos kekke wi-j ons de ogen uut. Wat ne makke volk. Ne plaere van ne zaal met in de midde twee grote hagelni-je biljats. De leu dee 't regeln mostn wazzen ok hen vrucht'n ewest, want um 't biljat hen stonndn glimmende rekpöste met de dikkn rooien halterstrang d'r tussen. Ze haddn der op ene plaatse 'n gat an elautene.

Tone den zichzelf zo'n betjen 'n venumstigsten vund van 'n trop zei : "Lao'w easte maor's kiek'n o'w van de organisatie 't reisgeld trugge könt kriegn." Hee stiefeln naor zo'n täöfelken hen waor 'n paar van dee vename leu an zatt'n en hoo of te boo hee 't an-elegd hef wet ik neet maor hee kreeg 't veur mekare Hee kwam met 'n briefken van honderd trugge. "Da's mooi," zei ik nog, "daor kö'w d'r ons mooi naotied un paar van drinkn."

Too kree'w easte nog ne komme koffie met ne telder met 'n dreuge koke d'r op en too was Leo an de beurte. En alhowal Leo 'n jongste ok neet meer is meent hee van zichzelf dat e nog wal areg zwak is en zol en mos hee aover den haltestrang in plaatse van deur dat gat wat ze der an hadden elautene. Hee zwokkn zien ene been der aoverhen en too 'n andern en jewal heur hee bleef met zienn voet der achter häöken en daor sloog 't hele spul an de grond. De leu veraltereerd en Leo de kop zo rood as ne gekokte krote. Toch was hee nog zo vreg um te zeggn: "Zo, andach he'w in ieder geval". De tweede peti-je was ik an de beurte op 't andere biljat. Ik wol net afstootn too der mien ene op 'n scholder tikkn. 't Was de scheidsrechter den zei da'k 't vekeerde grei an had. Umdat Loeks nao mi-j an de beurte was dee'k zienen zwattn trui maor an en begon te biljatt'n. Deur al dat oponthold was Leo op dee andere taofel al klaor met zien peti-jkn en dus mos Loeks Theo beginn..... maor ik had zienn trui an. Hee was zo good neet of hee mos Leo zienn pullover antrekk'n. Noo was Leo ne bouwvakker van ruum honderd kilo en Loeks Theo zo'n onderdeurken den kwelleke baovn 'n rand van 't biljat uut kwam dus den pullover was hum an alle kantn te groot. 't Ding hing hum tot aover de knene; 't lek wal of hee 'n kleedjen an had. Wi-j haddn 't neet meer van 't lachen. 't Biljatt'n woddn der deur al dee alibanteri-je neet better op en der is dan ok niks van terechte ekkommene. Kampioen bu'w neet ewoddene maor wi-j hebt wal gosgruwlijk völle schik ehad. En dat briefken van honderd daor ha'w ok al betieds gat an.

Bennad van Elskat.

Uit de oude doos

In deze rubriek laten we u telkens een foto zien uit het rijke fotoarchief van onze vereniging. Dit kan een opname zijn van een oud pand of een familiekiekje. Maar omdat ons bloemencorso dit jaar 75 jaar bestaat, nemen we u mee naar het kermiscomité van 1934.

Op woensdagmorgen kende het kermiscomité in die tijd de zogenoemde kermisdрил, ook wel 'noabaeden' genoemd. Eerst werd het feestterrein opgeruimd, waaronder in de namiddag het grootste karwei: het wegbrengen van de vogelschacht. Deze werd elk jaar opgeborgen in de lange paardenstal van de boterfabriek. Tijdens die tocht werd bij elk danscafé even gestopt om te informeren hoe het met de kermis was gegaan en deze informatie leverde altijd een paar rondjes op. Nadien kwam men bij Willem Wekking de fotograaf bij elkaar om de kermisfoto's te bekijken.

Bij Wekking werd de kermis nog een keer doorgenomen. De foto dateert uit 1934.

De kermisdрил van 1934 moet wel een heel bijzondere zijn geweest, getuige bovenstaande foto van enkele beschonken bestuursleden die in een melige bui voor de camera poseerden. Links Jacob Bakker die de nestor van ons bloemencorso genoemd mag worden. De op 27 oktober 1903 geboren oudste zoon van slager Wilhelmus Franciscus Bakker was een kleurrijk figuur uit die tijd. Vanaf 1924 was hij betrokken bij het kermiscomité. Bij de scheiding van de schutterij en het kermiscomité in 1929 was hij het die de voorzittershamer hanteerde en leiding gaf aan de overkoepelende organisatie, de Raad van beheer.

Ook na de oorlog hield Bakker zich bezig met het organiseren van evenementen, bijvoorbeeld het bevrijdingsfeest en het 1000-jarig bestaan van Lichtenvoorde. Na de organisatie van het 1000-jarig feest werd de Raad van beheer opgeheven. Daarmee kwam ook een einde aan de rol van Jacob Bakker. Maar liefst 22 jaar heeft hij zich dan al ingezet voor de Lichtenvoordse gemeenschap. Niet alleen voor

het kermiscomité, maar ook voor de Schutterij, waarvan hij zelfs enkele jaren kapitein was. In 1958 werd hij de eerste Prins Carnaval van de Keienslōppers. Hierna leidde hij met zijn vrouw Helena Engelina Maria Gerritsen een rustig leven. Na zijn pensionering verhuisde het echtpaar naar Doetinchem. Daar overleed Bakker op 9 september 1976 vrij plotseling op 72-jarige leeftijd, een paar dagen voor de Lichtenvoordse kermis, zijn kermis die hij altijd trouw was blijven bezoeken.

Terug naar de foto. Naast Jacob zien we Hendrik Leuven. Ook hij weet door de jaren heen een stempel te drukken op het verloop van het bloemencorso en het kermisgebeuren. Nadat hij in de jaren dertig verschillende jaren bestuurslid is geweest wordt hij in 1946 tot voorzitter van het kermiscomité benoemd. Dit blijft hij tot 1952 maar ook na die tijd weet Leuven, van beroep schilder, zich in te zetten voor de gemeenschap. Zo was hij lang lid van de harmonie St. Caecilia en 25 jaar bestuurslid van de woningbouwvereniging. Op 10 november 1975 overleed de 74-jarige Hendrik Leuven na een slopende ongeneeslijke ziekte.

De derde in die rij is Hein Meijer. Hoewel die niet zo lang als de andere twee in het kermiscomité heeft gezeten, wist hij zijn steentje bij te dragen. In de oorlog groeide Hein uit tot een belangrijke spil in het Lichtenvoordse verzet. Franse soldaten in Duitse krijgsgevangenschap kregen via Rode Kruispakketten zelfs een routebeschrijving hoe ze zich na hun vlucht in Lichtenvoorde bij Meijer, *le boulanger avec la porte verte* (de bakker met de groene deur) konden melden. Op deze manier wisten 50 vluchtelingen een veilig heenkomen te vinden. Maar zijn naam en adres raakten snel bekend in de Duitse gelederen, dus hield hij zich later uit oogpunt van veiligheid bij elke directe hulp aan de ontsnapt op de achtergrond. Geheel rechts op de foto zien we Herman Ikink, van beroep kleermaker en woonachtig in de Patronaatsstraat. Herman was in die tijd secretaris van het kermiscomité. Nadien heeft hij nog twee jaar in de overkoepelende organisatie, de Raad van beheer, gezeten. Op de voorgrond zit Herman Schurink, aannemer en houtbewerker uit de Rentenierstraat.

Ik kom nog even terug op het ontstaan van de kermisdрил. Deze dag na de kermis vond zijn oorsprong al in 1875 toen schoestersjongens en borstelmakers aan de piktafel onder elkaar hun kermisbelevissen vertelden. Af en toe werd door eenieder een paar 'groschen' bij elkaar gelegd waarmee de jongste van het gezelschap een jenevertje moest gaan halen. Een groschen was een tienpenningstuk dat hier nog lang als betaalmiddel is gebruikt naast Nederlands geld. De jenever werd dan in een glaasje zonder voetje geschonken waarna de stemming er aardig in kwam. Na werktijd werd de kermisdрил voortgezet bij café de Kikvorsch, vlak bij de Driehoek. Het was het oude schuttershuis van Berend Veenhuis. Dit en nog veel meer is binnenkort te lezen in het boek dat bij gelegenheid van het 75-jarige bloemencorso uitkomt.

Benno van Lochem

L I C H T E N V O O R D E

*— 17 Juli. In het algemeen comité voor de viering van het 40-jarig priesterfeest van Z.H.Exc. Mgr. J. H. G. Jansen, aartsbisschop van Utrecht, heeft zitting genomen onze oud-plaatsgenoot de Hoogeerw. heer A. J. Weijnenborg, deken en pastoor van Hengelo (O.).

L I E V E L D E

*— 7 Juni. Bij de gisteravond gehouden verpachting der Standplaatsen voor de a.s. School en Volksfeesten werden de volgende plaatsen toegewezen: G. Robers draaimolen en zweefmolen; J. de Vries Schiettent; H. de Vries lijntrekkerij; H. Keizer Van Liederumspel en slagmachine; J. Wis sink IJscø; H. Reijrink IJscø.

Voorts vernemen we, dat de bakkers hun kramen zullen opslaan en in twee café's gelegenheid zal zijn om te dansen.

Men ziet dus: in Lieveelde is er a. s. Zondag en Maandag volop gelegenheid tot vermaak.

A C H T E R - Z I E U W E N T

— De behuizing van den spoorwegaarbeider Dekkers alhier, is Dinsdag in vlammen opgegaan.

Van den inboedel werd veel gered. Met moeite werd een naast het perceel staande schuur behouden.

L E N T E 1933

Elegant model en juiste maat
Vindt U bij ons in de Rentenerstraat
Wees dus verstandig en secuur
Een goede schoen is nooit te duur !!

Ook schoenherstellen is een vak
Laat hier uw schoeisel goed herstellen
Het geeft U voordeel en gemak.

F. J. v. d. Mosselaar-Doppen
tegenover de Prot. Kerk — Lichtenvoorde

Praatjes.

Er wordt een praatje rondgestrooid dat onze gemeente-vroedvrouw juffr. de Haan ons gaat verlaten.

Wie er belang bij heeft zulke praatjes te verbreiden, weten we niet, maar zeker is, dat het van a tot z verzonnen is, en dat Juffr. de Haan er niet aan denkt haar betrekking waarin zij zooveel waardeering heeft genoten, op te zeggen.

Tot vreugde van vele Jonge Moeders kunnen wij bovendien nog mededeelen dat er in het voorjaar door haar weer een Moedercursus gegeven wordt.

L I C H T E N V O O R D E

Politiehonden-dressuur.

*— 28 Febr. Naar we vernemen zal binnenkort, op een terrein onder Hårreveld, een groote demonstratie van politie-hondsdressur worden gehouden.

Advendo.

*— Ook Zondagavond, in 't Patronaatsgebouw, heeft de tooneelvereniging „Advendo" het blijspel „Adel en Democratie" met zeer veel succes gespeeld.

Vastenavondfeest.

*— Op 't oogenblik, Dinsdagavond 11 uur — sluitingsuur van de Lichtenvoorde vastenavondfeesten — klinken langs de straten de wangeluiden van 'n feeststemming: mishandelde brokstukken van Schlager-nonsens, in verschillende talen. Maar ook het degelijke, Hollandsche: „Van je hela, hola, houdt er den moed maar in!".....

Van de dansgelegenheden werd over het algemeen, minder dan vorige jaren, gebruik gemaakt.

We hopen, dat iedereen met plezier op de vastenavonddagen kan terugzien en dat het feestelijk verzetje heeft medegeholpen „den moed er in te houden!"

Ziekte van Weil.

In Varsseveld opgelopen?

Bij twee scholieren uit de gem. Lichtenvoorde, die in een beek bij Varsseveld waren wezen baden, is door d'engeneesheer, volgens de N. Arnh. Crt., de ziekte van Weill geconstateerd. De eene knaap is naar Arnhem overgebracht. Zijn toestand is zeer ernstig.

— Aan den Burgemeester dezer gemeente is door den Commissaris der Koningin in Gelderland een verlof tot afwezigheid verleend van 10—27 Sept. a. s.

Voorradig

Kinder-Rubberschoentjes
19 tot 35 vanaf 50 ct.

Winterpantoffels
vanaf 90 ct.

Beenkappen in 3 prima
soorten.

Heeren Pantoffels zwart en
bruin 40/46 f 3.50.

Dames zwart 1-band 36/42
vanaf f 3.—.

Profiteert van de lage
prijzen onzer Kinder-
schoentjes.

J. B. Sterenberg

Broekboomstraat A 63 en 64
Lichtenvoorde.

**Eendags-
Kuikens**

W.L. - R.L.R. - Barnev.
f 12.— per 102 stuks.

W.L. afst. prod. 180 276
eieren in '11ste legjaar
f 15.— per 102 stuks.

W. L.-Kuikens worden
uitsluitend van eigen
fokdieren geleverd.

Beleefd aanbevelend

J. H. KETTERING,

Nut-Hoenderpark

„De Witte Leghorn"

L I C H T E N V O O R D E.

Staat ter dekking

de goedgekeurde roodbonte
Stier

DORUS

Vader: Jeanettes Sjoerd,
Reserve Kampioen Ned.

Moeder: Daatje

Prod. 3 j. 3790 Kg., 3.48
in 297 d.

Dekgeld f 1.50.

A. PORSKAMP,

Vragender

Voorheen: E. WITTE.

Geen Zaak

staat zdo hoog, dat ze

sonder adverteeren

haar bloet kan

;-handhaven-;

Nieuwe aanwinsten van de bibliotheek in 2003

Boeken en andere publicaties

- Crols, Roger, Erfgoed om te koesteren, het historisch interieur van erf Pillen, artikel in Nieuwsbrief Boerderij en Erfgoed, jaargang 1, nummer 1, -Arnhem, 2002.
- Drenth, Baukje, Het boerenbedrijf in vroeger tijd. -Arnhem, 2002
- Maris A.J., Driessen H.L., Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen, archiefinventaris, 3 delen. - Arnhem, 1978.
- Eerste hulp bij ongelukken 1949-1974, jubileumboekje 25-jarig bestaan EHBO Lichtenvoorde. Gemeente Lichtenvoorde, monumentenlijst 2003, Harreveld, kern en buitengebied.
- Gemeente Lichtenvoorde, monumentenlijst 2003, Lievelede, kern en buitengebied.
- Gemeente Lichtenvoorde, monumentenlijst 2003, Vragender, kern en buitengebied.
- Gemeente Lichtenvoorde, monumentenlijst 2003, Zieuwent, kern en buitengebied.
- Gemeente Lichtenvoorde, monumentenlijst 2003, Wegkapellen en veldkruisen (onvolledig).
- Gemeente Lichtenvoorde, monumentenlijst 2003, Lichtenvoorde, kern en buitengebied.
- Laverbe, B.H.M., Vanuit een inzichtelijk verleden, het archeologisch beleid van de provincie Gelderland. -Arnhem, 2003.
- Lichtenvoorde 1940 - 1945, Opdat wij niet vergeten, herdenkingskrant 1995.
- Lueb, B.F., Lichtenvoordsche Sprokkels. -Lichtenvoorde, 1940.
- Nijs, Godfried, De reconstructie van de Engelse Schans, een veldschans uit 1627 in ere hersteld. - Lichtenvoorde, 2002.
- Noordzij, Aart, Materiële Cultuur in Lichtenvoorde, 1750 - 1850, artikel in Bijdragen en Mededelingen Gelre. -Arnhem, 2001.
- Scholtz, Wim, Oud-Winterswijkers ontvangen postuum Yad Vashem onderscheiding, biografie van het leven van H.D.J. Beernink uit Lievelede in de Tweede Wereldoorlog, artikel in Freriks Nieuws. - Winterswijk, 2002.
- Steehouwer, Koos, Neede-Borculo, Fietsen langs hoven, hoeven en havezathen in de Achterhoek, op zoek naar de geschiedenis van het landschap. -Amersfoort, 2002.
- Vroagenders Volkslied, tekst.
- Wijnen, Jos, 100 Gedichten over 101 dingen, verzamelde gedichten. -Aalten, 2002.

Periodieken en tijdschriften

- Alledaagse Dingen, nieuws voor volkscultuur, regionale geschiedenis, folklore en volkskunst in Nederland en Vlaanderen.
- Contactorgaan ADW, periodiek van de Oudheidkundige Werkgemeenschap Aalten-Dinxperlo-Wisch.
- De Pliek, nieuwsbrief van het Streekarchivariaat Regio Achterhoek.
- Den Schaorpaol, periodiek van de stichting Staring Instituut.
- Freriks Nieuws, periodiek van de Stichting Freriks en de Vereniging Het Museum, Winterswijk.
- Gelders Erfgoed, tweemaandelijks Gelders cultuurhistorisch tijdschrift.
- Het Hoenderboom, periodieke uitgave van de Oudheidkundige Vereniging 'Zuwent'.
- Jaarboek Achterhoek en Liemers, nummer 26.
- Kleine Reeks, nummer 9, maart 2003, verhalen over de geschiedenis van Stad en Heerlijkheid Borculo.
- 't Meestersbenksken, berichten oudheidkundige vereniging 'De Graafschap'.
- Old Ni-js, kroniek van Eibergen, Beltrum, Rekken en Zwolle.
- Onder d'n Kroezeboom, publicaties Historische Vereniging Old Reurle.
- Old Nee, orgaan van de historische kring Neede.
- Relatie Magazine Rijksarchief Gelderland.

Aanwinsten foto/dia-archief in 2003

- Ontvangen van de heer G. Eppingbroek 5 kleurenfoto's 10x15 van Lichtenvoorde Rapenburgsestraat/Broekboomstraat.
- Verworven 37 dia-repro's van foto's van Lichtenvoorde, Lievelede en Vragender. De originelen stammen

uit de collecties van o.a. G. Eppingbroek, H. Bennink, J. Geerdinck, B. Busch, H. Hanselman, W. Lansink, J. te Molder en fam. Bussink.

Ontvangen van G. Eppingbroek 7 kleurenfoto's (10x15) van de voormalige Ludgerkerk, genomen 26-3-2003.

Verworven via H. Hanselman 18 kleurenfoto's (13x18) van Oorlogsmonumenten in de gemeente Lichtenvoorde.

Verworven via H. Hanselman 1 digit. foto-repro (13x18) van de r.-k. Meisjesschool 1950.

Ontvangen van G. Eppingbroek 6 kleurenfoto's (10x15) van de excursie naar het IJzermuseum te Ulf op 20-7-2003.

Verworven 7 ansichtkaarten van Lichtenvoorde, Lievelde en Vragender.

Verworven 53 foto-repro's (10x15) van Lievelde. Originelen uit de collecties van het Parochiearchief, fam. Marijnusse, H. te Brake, B. Busch, J. Geerdinck, fam. Wolterinck, H. Bennink, H. Hanselman, fam. Adema en G. Eppingbroek.

Verworven 26 foto-repro's (10x15) van Vragender. Originelen uit collecties van:

H. Bennink, W. Lansink, fam. Garstenveld, fam. Reinders, fam. Te Molder, en het parochie-archief Lievelde.

Verworven 14 foto-repro's (10x15) van Lichtenvoorde. Originele foto's uit de verzamelingen van:

H. Bennink, Van Bastelaar, Ravesloot, Wolterinck, B. Busch, fam. Wiefker en

G. Eppingbroek.

Verworven 48 dia-repro's van foto's uit de collectie van: H. te Brake, H. Bennink, Tanck, G.

Eppingbroek, W. Lansink, fam. Wolterinck, fam. Wiefker, fam. Reinders, fam. Van Bastelaar, fam. Te Plate, fam. Adema en de heer Visser.

Ontvangen van G. Eppingbroek kleurenfoto's (10x15) van de gerestaureerde smidse aan de Varkensmarkt, op 3-12-2003 gemaakt.

Per 31-12-2003 hebben we nu:

Foto's, aanwinsten, 131 stuks, totaal 2591 stuks.

Ansichten, aanwinsten, 7 stuks, totaal 65 stuks.

Dia's, aanwinsten, 85 stuks, totaal 2240 stuks.

Aanwinsten historische films of videofilms:

Geen

Aanwinsten Museale voorwerpen:

Agrarische sector:

Op 8-4-2003 ontvangen van de heer Allard een map met documenten betreffende de Coöp. zuivelfabriek Lichtenvoorde.

In totaal 23 documenten.

Aanwinsten documentatiecentrum:

Verworven in maart 2003 een kopie (in vier delen) van een topografische kaart uit 1927

G.J.A. Eppingbroek

Voor vragen, giften van allerlei aard voor het museum of documentatiecentrum of beschikbaarstelling van foto's kunt u zich wenden tot de beheerder van ons foto/dia-archief: de heer G.J.A. Eppingbroek, Koekoekstraat 16, 7102 AZ Winterswijk tel. 0543-515408 of tot de bibliothecaris: de heer H.J. Hanselman, Const. Huygensstraat 7, 7131 WG Lichtenvoorde, tel. 0544-373108 of tot een van de andere bestuursleden.

Ons zoekplaatje

Op het zoekplaatje in periodiek 49 kregen we veel reacties, onder anderen van mevr. Derks, mevr. Schröer-Lelivelt, mevr. Haeke-Ikink, de heer A. te Brake en nog enkele anderen. Onze hartelijke dank voor alle informatie.

Zij gaven met elkaar de volgende namen: 1. Gertie Nijenhuis-Drietelaar, 2. Willemien van der Linden-Roelofsen, 3. Ria Weelink-Bonnes, 4. Linie Rassing-Klein Avink, 5. Pater Cornelis Fortuin OFM en 6. Mien te Woerd-Hemmink.

Ook op eerder geplaatste zoekplaatjes kunt u nog steeds reageren.

Bijgaande foto ontvingen we van mevr. Blok-Marijnusse uit Beltrum op de fotodag in Lievelede. Hierop zien we vier kinderen van wie de oudste de eerste H. Communie gedaan heeft, met links van hem een page en rechts een bruidje en daarvoor nog een baby (een zusje?). Waarschijnlijk is het een foto uit de jaren vijftig. Wie kan ons de namen noemen, het jaartal en eventueel iets over deze kinderen vertellen?

Graag de betreffende namen aldus:
(van links naar rechts; nr. 4 is de baby)

- 1.....
- 2.....
- 3.....
- 4.....

Reacties graag aan de redactie of aan ondergetekende:
G.J.A. Eppingbroek
tel. 0543-515408

Adressen bestuur Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde:

H.J.A. te Brake <i>voorzitter</i>	Verdistraat 9	7131 AJ Lichtenvoorde	tel. 0544-372117
A.W. Driessen <i>secretaris</i>	Schatbergstraat 60	7131 AS Lichtenvoorde	tel. 0544-372823
J. Ernst <i>penningmeester</i>	Derde Broekdijk 2	7132 EC Lichtenvoorde	tel. 0544-379321
G.J.A. Eppingbroek	Koekoekstraat 16	7102 AZ Winterswijk	tel. 0543-515408
C.M.W. Oolthuis-Wagener <i>werkgroep excursies/lezingen</i>	Brechtstraat 5	7132 AC Lichtenvoorde	tel. 0544-372080
H.J. Hanselman	Const. Huygensstr. 7	7131 WG Lichtenvoorde	tel. 0544-373108
H.J. Krabbenborg <i>werkgroep streektaal</i>	Boschlaan 3	7131 RA Lichtenvoorde	tel. 0544-371936
B.H.W. van Lochem	Patronaatsstraat 32	7131 CH. Lichtenvoorde	tel. 0544-378393
G.A.Th.M. Nijs <i>werkgroep archeologie</i>	Past. Sandersstr. 13	7131 BT Lichtenvoorde	tel. 0544-376947

Redactieadres:

B.H.W. van Lochem Patronaatsstraat 32 7131 CH Lichtenvoorde tel. 0544-378393

Bibliothecharis:

H.J. Hanselman Const. Huygensstr. 7 7131 WG Lichtenvoorde tel. 0544-373108

Website Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde:
www.oudheidkundelichtenvoorde.nl

e-mailadres Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde:
a.w.driessen@12move.nl

Website Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde:
www.awl.oudheidkundelichtenvoorde.nl

e-mailadres Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde:
awl@planet.nl

Postgiro: 1007734 t.n.v. Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde
Banknummer: 3361.63.932 Rabobank Lichtenvoorde t.n.v. Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde

Wanneer u vragen heeft over de geschiedenis van onze gemeente, aarzel dan niet met een van bovenstaande personen contact op te nemen.

Digitale bewerking
Henk Hanselman
2013